
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫ
МИНИСТРЛІГІ
С.СЕЙФУЛЛИН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ АГРОТЕХНИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ**

Ө.Ж. БЕКМАҒАНБЕТОВ, Б.Б. ЕНСЕПОВ.

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АЗАТТЫҚ КҮРЕСІ: ТАРИХЫ МЕН
ТАҒЫЛЫМЫ**

Оқу құралы

Астана, 2015

ӘОЖ
КБЖ

Ө.Ж. Бекмағанбетов, Б.Б. Енсепов.

Қазақ халқының азаттық күресі: тарихы мен тағылымы. Оқу құралы. – Астана: ҚазАТУ, 2015. –104 б.

ISBN

Оқу құралында XVIII ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың бас кезіндегі патша өкіметінің қазақ даласында жүргізген отаршылдық саясатына қарсы шығып, өздерінің азаттығы мен мемлекеттілігін қалпына келтіру жолындағы жергілікті халықтың күресі және оған басшылық жасаған көтеріліс басшылары Сырым, Саржан, Кенесары, Жоламан Исатай, Есет, Әзберген, Тойшыбек, Жанқожа сынды қазақ билеушілері мен олардың соңынан ерген серіктерінің ерліктері, сондай-ақ ХХ ғасырдың бас кезіндегі азаттық күрестегі қазақ зиялыларының рөлі мен қызметтері және 1916 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалыс кезіндегі қазақтардың көтерілістеріне байланысты мәселелер дәрістер курсы ретінде берілді.

Кітап тарихшылар мен студенттерге және көпшілік қауымға арналған.

ӘОЖ
КБЖ

Пікір жазғандар:

Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті,
т.ғ.к. **Қ.О.Сейтқазина**

С.Сейфуллин ат. ҚазАТУ, Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к. **Ж.Р.Абишева**

АЛҒЫ СӨЗ

Тәуелсіздік алғаннан кейін республикамыздың білім беру жүйесіндегі ізденістер мен бастамалары әлемдік білім кеңістігіндегі ықпалдастықты арттыру мен сапаны көтеруге бағытталды. Білім беру нормаларын өзара мақұлдау жөніндегі Лиссабон конвенциясын, жоғары білім саласы мен құрылымындағы бірізділікке қатысты Сорбон декларациясын қолдап, белсенді араласуға талпыныс жасаған мемлекеттердің арасында Қазақстан алғашқылардың қатарында. Еліміздің Болон процесіне қосылуы отандық білімнің жаңа талаптары мен республиканың саяси-экономикалық таңдауына толық жауап береді. 2004 жылдың ақпан айында Үкіметтің «Білімді дамытудың 2015 жылға дейінгі тұжырымдамасын» қабылдауы жоғары мектептегі оқу үдерісін ұйымдастыру мәселесіне түбегейлі өзгеріс енгізіп, кредиттік оқыту жүйесіне көшу қолға алынды. Жаңа жүйеге көшу жоғары оқу орындарында мамандықтар бойынша мемлекеттік жалпыға міндетті стандарт және оның негізінде құрастырылатын типтік оқу жоспарларын қайта жасауды талап етті.

Бүгінгі күні еліміздің жоғарғы оқу орындарының студенттері таңдаған мамандықтары бойынша 2006 жылы ҚР Білім және ғылым министрлігі бекіткен мемлекеттік жалпыға міндетті стандарт және типтік оқу жоспарлары негізінде білім алуда. Типтік оқу жоспарындағы жалпы білім беретін пәндердің қатарына Қазақстан тарихының курсы ерекше мәнге ие болып, жоғарғы оқу орындарындағы барлық мамандықтардың оқу жұмыс жоспарына енгізілді. Пәннің мәртебесін өсіру ең алдымен халықтың бұрмаланған тарихи жадын қалпына келтіру, ұлттық сана мен бірлікті қалыптастыру, азаматтанушылық пен патриотизмге тәрбиелеу мақсатын көздеген мемлекеттік саясат болып отыр.

Қазақстан тарихын оқыту барысында қазақ халқының азаттық жолындағы ғасырларға созылған күресі баса мән беретін тұс. Себебі, студенттерге киелі Тәуелсіздіктің бабаларымыздың жанын пида еткен, өршіл рухы түспей азаттықты аңсаған арманы екендігін және оған бүгінгі ұрпақтарының ие екендігін санасына жеткізу. Сондықтан Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің шешімімен жоғарғы оқу орындарының студенттері “Қазақстан тарихы” пәнінен мемлекеттік емтихан тапсырады. Мұның өзі Қазақстан тарихын оқытатын оқытушылар мен білім алушы студенттерге үлкен міндеттер жүктеуде. Сондықтан да осы оқу құралы пәнді толыққанды меңгеруде қажетті талаптар үдерісінен шығады деген пікірдеміз.

КІРІСПЕ

Ұлт-азаттық күрестің нәтижесінде тәуелсіздігімізді алып, жас мемлекетіміздің ірге тасын қалаған қазіргі таңда қазақ халқының тарихын жаңаша көзқараспен жазуға және онда орын алған мәселелерге талдау жүргізіп, ғылыми тұрғыдан баға беру қажет-ақ. Осыған байланысты отан тарихында аз зерттелген немесе назардан мүлдем тыс қалған және тарихи тұрғыдан өз бағасын ала алмай келе жатқан мәселелер аз емес.

Соның бірі Ресей империясының қазақ даласына басып кіргеніне наразы болған, аяғы толассыз ұлт-азаттық қозғалысқа ұласқан жергілікті халықтың күресі еді. Мұндай бағыттағы зерттеулердің нәтижелері тарихи сананы қалыптастыруға және өскелең жас ұрпақты ұлтжандылыққа тәрбиелеуге қызмет етері сөзсіз. Соған орай отандық тарихқа байланысты көптеген деректік материалдар мен зерттеулерді игере отырып, жоғары және орта оқу орындарына арнап оқулықтар мен оқу құралдарын жарыққа шығару жұмыстарын жүргізгеніміз абзал. Соның ішінде Қазақстанның саяси-әлеуметтік ахуалын терең түсінуде патшалық Ресейдің үстемдігі тұсындағы жекелеген аймақтардағы азаттық қозғалыстарды нақтылы дәрістер негізінде жариялаудың маңызы зор. Осы себепті, біз патшалық Ресейдің әскери-отарлық саясатына қарсы жергілікті халықтың азаттық күресін жүйелеу арқылы дәрістер топтамасын жасауды мақсат етіп алдық. Жалпы алғанда тарих ғылымы бойынша халқымыздың азаттық күресін тиянақты түрде дәрістер жинағын жасау ресейлік отарлаудың саналы негізде тура және терең түсінуге жол ашпақ.

Өйткені, елімізді өз билігіне енгізген Ресей империясы қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын күйретуді мақсат етіп, қазақ даласын бөліске салып, мемлекетімізді жоюға тырысты. Нәтижесінде патшалық Ресейдің бұл саясатына қарсы жергілікті халық түрліше қарсылықтармен жауап беріп, патша әкімшілігімен үнемі қақтығыстарға барып отырған. Бүгінгі таңда патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысына қатысты еңбектер революцияға дейін және кеңестік заманда, сондай-ақ тәуелсіздік алған жылдарында да жарық көрген. Осы еңбектерге қысқаша тоқталып өтсек.

Халқымыздың азаттық күресін зерттеуде Ресей саяхатшыларының рөлі ерекше. Өйткені, Жетісу өлкесі Ресей империясының құрамына кіргеннен кейін патша үкіметі аймақтың өткен тарихын зерттеп, табиғи ресурстары мен өндіргіш күштерін анықтауға ұмтылды. Ал, 1861 жылғы реформадан кейін Патшалық Ресей өзінің тез қарқынмен алға басып, жаңа рыноктық қатынаста жылдам және сеніммен күш алып, жедел дамып келе жатқан өнеркәсібі мен саудасына арзан шикізат көздерін іздей бастады. Осы мақсатты көздеген патша өкіметі ХІХ ғасырдың ІІ жартысында көптеген жергілікті өлкетану қоғамдарының алдарына тәуелділікке түсіп қалған елдерге ғылыми экспедицияларды жаратқандырып, олар туралы географиялық, статистикалық,

этнографиялық және жаратылыс-тарихи материалдар жинап, оларды өңдеу және тарату міндеттерін қояды. Мәселен, сол ғасырдың 50 жылдарының аяғынан бастап-ақ өлкеге ғылыми және әскери мақсаттармен келген Ш.Ш.Уәлиханов, П.П.Семенов-Тянь-Шаньский, М.Венюков, П.Пичугин, Н.Северцов, А.И.Макшеев, Влангали және тағы басқа да зерттеушілер келіп, көптеген еңбектер жазып қалдырады. Қазақ даласындағы жергілікті халықтардың орыс отаршылдарына қарсы күресін зерттеуде мұрағаттық деректерге сүйенген Н.В.Леденов пен А.Г.Серебренниковтің жазған еңбектері де өте бағалы болып табылады. Ресей империясының қазақ даласындағы отаршыл саясатын және оған қарсы шыққан қазақтардың наразылығына ХХ ғасыр басында қазақ зиялылары да өз бағасын береді. Мәселен, Алаш жетекшілерінің бірі Ахмет Байтұрсыновтың «Қазақ» газетінде жариялаған мақалалары Ресей үкіметінің жүргізген отаршылдық саясатын ашықтан-ашық сынайды. М. Дулатов пен М.Тынышпаев өздерінің жер мәселесіне арнаған мақалаларында орыс шаруаларын қоныстандыру нәтижесінде жер мен судың азайып бара жатқанын, жергілікті тұрғындарға қысым көрсетіліп жатқанын жаза отырып, 1916 жылғы көтерілістің маңызын көрсетіп өтеді.

Революциядан кейінгі қазақ даласында болған ұлт-азаттық қозғалыстарға байланысты жарық көрген еңбектерге тоқталар болсақ, онда Т.Рысқұлов, Г.Сафаров, П.Г.Галузо, С.Асфендияровтар және тағы басқалардың зерттеулері болды. Тәуелсіздік жылдары ұлт-азаттық қозғалыс мәселесі жаңа қырынан зерттеліп, қазақ батырларының, билері мен төрелердің саяси келбеті, қоғамдық-саяси келбеті, қоғамдық-саяси қызметі туралы зерттеулер жарыққа шыға бастады. 70 жылға созылған Кеңес империясы ыдыраған соң, отандық тарихта «ақтандық» беттері ашылып, ескі методологиялық зерттеуден бас тартып, ұлт-азаттық қозғалыстарға жаңаша тұрғыдан бағалар беріле бастайды. Қазақ тарихшылары арасында мұрағаттық деректерді сараптай отырып, 1916 жылы Жетісу өлкесіндегі қазақтардың көтерісін алғаш рет ғылыми негізде талдаған М.Қозыбаев болды. Ол 1916 жылы қазақтардың съезде қабылдаған шешімдерге, көтерілістің барысына тоқталады.

Алаштанушы ғалымдар К.Нұрпейісов пен М.Қойгелдиевтың еңбектерінде жадидтік және жалпымұсылмандық қозғалыстар, Орталық Азия халықтарының тәуелсіздік үшін күресі, Алаш қозғалысы жаңаша тұрғыдан зерттеле бастады. Сонымен қатар өлкедегі революциялық қозғалыс пен ұлт-азаттық қозғалысының ерекше белгілерін тереңірек танып білуге К.Л.Есмағамбетов, Д.А.Аманжолова, С.Мадуановтың еңбектері мүмкіндік беріп, азаттық күрестің дамуындағы маңызды негізгі кезеңдері және қозғалыстың жеңілу себептері мен оның қазақ халқының тарихында қалған маңызды орнын көрсетеді. Отарлау мәселесінің бағыттары мен қадамдары, оған қарсы азаттық қозғалысына қатысты мәселелер ұстанымдары Е.Ж.Валиханов, В.З.Галиев, М.Әбдіров және С.Рүстемовтың еңбектерінде қарастырылған.

§1. Жайық өңіріндегі азаттық қозғалыс және Сырым Датұлы.

1. XVIII ғасырдың II жартысындағы Кіші жүздегі саяси ахуал
2. Сырым Датұлы бастаған қазақтардың азаттық күресінің күш алуы және жеңілу себептері

1. XVIII ғасырдың аяғында қазақ даласының батыс бөлігінде аса күрделі кезең қалыптасады. Себебі, Кіші жүз қазақтарын өзіне толық бағындыруға тырысқан Ресей империясы өзінің бекіністері мен әскери шептерін жүйелі түрде байланыстыру арқылы осы аймаққа мықтап орналасуды көздеп, шешуші әрекетке көшудің дайындығына кіріседі. Осыған байланысты бұл кезде Кіші жүз қазақтарының саяси қоғамында өте шиеленісті жағдай қалыптасады. Өйткені патша өкіметі қазақ даласын отарлауда неше түрлі әдіс -айлалар қолданып, өзара рулық талас-тартысты күшейте отырып, қазақтарды бір-біріне айдап салады. Әсіресе, патша өкіметі Кіші жүз старшындарын өз мүддесіне пайдаланып, ханның билігін әлсіретуде тиімді құрал ретінде қолданады.

Старшындар ханға мұндай «кеңес беру құқығын» ерекше бағалаған. Әсіресе XVIII ғасырдың 20 жылдары болған «ақтабан шұбырындыдан» кейін қазақ қоғамында Шыңғыс ұрпақтарының рөлі төмендеп, рубасылардың беделі тым жоғарылап кетеді. Міне осыған байланысты XVIII ғасырдың 80 жылдарында старшындардың Нұралы ханға өшпенділік танытуының бір себебі, хан ел билеу тәжірибесінде старшындардың «кеңес беру құқығын» танудан бас тартқандығында жатты.

Өйткені, Нұралы хан Абылай сияқты рубасыларын ел билеу жұмысынан тайдыру мақсатында олардың беделін әлсірету бағытын ұстанды.

Патша өкіметі Кіші жүз руларының қысқы мал өрісіне өте мұқтаж болып отырғанына қарамастан, 50 жылдардың ортасынан бастап қазақтардың малдарын Жайықтың арғы бетіне өткізуіне тыйым салу саясатын одан әрі күшейте бастайды. Ресей империясының мұндағы жасаған жоспары бойынша өздеріне жартылай тәуелді халықты әлсірету және құнарсыз жерлерге ығыстыру еді. Осыған байланысты патша өкіметі 1756 жылы қазақтардың «Ішкі жаққа» өтуге тиым салатын заң шығарады.

Ал, Кіші жүздің ханы Нұралы болса осы заңды бұзамын деп қанша рет талаптанса да, одан түк те нәтиже шығара алмайды. Тіпті оның жергілікті патша әкімшілігіне қысым жасау мақсатында інісі Ералы сұлтанға қазақ даласынан өткен орыс сауда керуендеріне шабуылдар жасатса да деттеген мақсатына жеткізбейді. Қайта Нұралы хан мен Орынбор әкімшілігі арасындағы қатынасты мүлдем шиеленістіріп жібереді. Қазақтарды «Ішкі жаққа» жібермеуге бағыт ұстанған патша өкіметінің отаршылдық саясаты қалмақтардың Жайық пен Еділ

арасындағы жерлерді тастап, Қытайға көшкеннен кейін босап қалған кезде де сол күйінде өзгеріссіз қалады. Оған патша өкіметінің босап қалған жерлерге қазақтардың қоныс аударуға тиым салатын 1771 жылы шығарған жарлығы дәлел бола алады. Тек бұл жарлықтағы бір өзгеріс патша өкіметі бос жатқан жерлерді пайдалануға орыс билігіне еш күмәнсіз берілген қазақтарға ғана рұқсат береді. Осылайша қазақтарға Жайықтың сол жағалауына көшіп жүруіне Ресей империясы тарапынан тиым салынуы Кіші жүздегі жер мәселесінің күрделене түсуіне алып келіп, аталмыш мәселені Нұралы ханның шеше алмауы оның рубасыларыдың арасында ғана емес, қарапайым халықтың алдындағы беделіне соққы болып тиді.

Қазақ мемлекетінің нышаны болып табылатын хандық билікті жоюға талпынған патша өкіметіне керегі осы жағдай еді. Сонымен қатар, патша өкіметі Нұралы ханның халық алдындағы беделін одан әрі төмендету бағытында іс-шаралар жүргізіп, малдарын пішенге түсіп кетті, орыс-казак қоныстарын шаптындар деген сияқты түрлі сылтаулармен қазақ ауылдарын тонауын жиілетте түседі.

Патша өкіметінің Нұралы ханға байланысты жүргізген екіжүзді саясатының салдарынан Ордада ханды қолдайтын жақтастардың саны азайып кетеді. Өзінің мүшкіл жағдайын байқаған Нұралы хан амалсыздан патша әкімшілігімен арадағы байланысты жақсартуға ұмтылып, Орынбор әкімшілігінің талаптарын орындауға көніп, оларға аманаттар беруге, орыс тұтқындарын мүмкіндігінше қайтарып беруге, қазақ даласын басып өткен орыс керуендерін қорғауға міндеттемелер алады. Ал, Нұралы ханның бұл әрекеті рубасылары мен игі жақсылардың ашу ызасын одан әрі туғызып, халық арасында қазақ халқының мүддесін сатқан орыс патшасының билігіне берілген деген жағымсыз пікір қалыптастырады.

1773 жылы басталған Ресейдегі шаруалар соғысы қазақ халқының азаттық қозғалысына дем берді. Патша өкіметінің отаршылдық саясатына ашынған қазақтар Пугачевты қолдап қана қойған жоқ, сондай-ақ оған белсенді түрде араласты. Досалы, Сейдалы, Сырым сияқты сұлтандары мен рубасылары бастаған қазақтар орыс қалалары мен бекіністеріне шабуыл жасап, тұрақты орыс әскерлерімен шайқастар жүргізіп, малдарын айдап кетті. Қазақтардың азаттық қозғалысының күшейгені соншалықты Нұралы ханның өзі де патша әкімшілігінен ешқандай рұқсат алмай елін алып қыс айларында «Ішкі жаққа» көшіп алады. Әскерінің негізгі күші Пугачевпен және бір бөлігі түріктермен соғысып жатқандықтан патша өкіметі қазақтардың көшін тоқтатуға шамасы жетпейді. Қазақтардың азаттық қозғалысы болса Пугачевтың көтерілісі жеңіліске ұшырап, өзі өлтірілсе де тоқтамай, өз жалғасын тауып отырған. Мәселен, 1775 жылы қыркүйек айында Керей руында көтеріліс бұрқ ете қалып, ол Табын мен Тама руларына, артынша Шекті, Шөмекей және Байбақты руларына тарайды. Оған Сейдалы сұлтан бастаған қазақтар да келіп қосылады.

1783 жылдың көктемінде шекара шептеріндегі жағдай мүлдем шиеленісіп, қазақтардың бекіністерге жасаған шабуылдары және орыс-казактарды тұтқынға алуы мен малдарды айдап кетуі жиілене түседі. Мәселен, Тасболат және Айболат старшындар бастаған бір топ қазақтар наурыз айының аяғында Гирьял бекінісіне шабуыл жасап, гарнизон әскерінің бірнеше адамы мен көптеген малдарды айдап кетсе, Тама руындағы Қадыр мен Садыр старшындардың басшылығымен құрылған көтерілісшілердің бір тобы Татар слободасына шабуыл жасайды. Алайда көтерілісшілердің шабуылын дер кезінде білген патша әкімшілігі оларға қарсы С.Харитонов бастаған бірнеше жүз орынборлық казак-орыстар мен 1500 башқұртты жазалауға жібереді. Казактар мен қазақтардың арасындағы шайқас тамалардың қысқы қонысында өтіп, көтерілісшілер жеңіліске ұшырайды.

Көтерілісшілердің отаршылдарға қарсы қозғалысының өршігені соншалықты, онымен күресуге жергілікті патша әкімшілігінің күші жетпейді. Тіпті көтерілісшілердің соңына түсу үшін жіберілген жазалаушы әскерлерде ешқандай нәтиже шығара алмай, «аттарын болдыртып» кейін қайтып кетіп отырған. Көтерілісшілер тарапынан жасалынған шабуылдардың көп болуы және оның табанды түрде өтуі азаттық күрестің жалпы халықтық сипат алғанын көрсетті. Өйткені, патша әкімшілігінің жергілікті халыққа жасаған зорлық-зомбылығы, соның ішінде 1782-1783 жылдарындағы қыстың қаттылығынан болған жұттан малдардың жаппай қырылғанына қарамастан казак әскерлерінің бейбіт казак ауылдарын жиі-жиі шауып, малдарын айдап кетуі сияқты себептер Кіші жүз руларының негізін құраған Шеркеш, Шекті, Тама, Беріш, Жағалбайлы, тіпті Орта жүзге кіретін қыпшақ руларының азаттық күреске тартылуына алып келді

2. Жайық бойында көтеріліске шыққан қазақтардың арасында ортақ басшылық болмай, әрбір ру өз беттерінше қимыл көрсетіп жатқан кезде, көтерілістің басына Сырым Датұлы келіп, өзінің дарындылығы мен батырлығының арқасында маңайына патша өкіметінің отаршылдық саясатына наразылық танытқан қазақтарды біріктіруге ұмтылды. Бұл кезде Елек өзенінің бойында көтерілісшілердің 2000 адамы қимыл жасаса, Тополинск бекінісінің айналасында 3000 дейін, ал көтерілісшілердің 800 адамнан тұратын үшінші тобы Иіндер тауының маңында қарсыласқан. Кейін Сағыз өзенінің ауданында Сырым Датұлының туының астында 2700 адам жиналған еді. Ресейдегі Е.Пугачев бастаған шаруалар қозғалысына қатысып, одан мол тәжірибе жинаған Сырым Датұлы Жайық бойындағы қазақтардың азаттық қозғалысында белсенді рөл атқарып, оның нағыз көсеміне айналды. 1783 жылдың күзінен бастап көтеріліске қатысқан ол желтоқсан айында Тополинск форпосына шабуыл жасайды. Алайда Орал әскери казактарының күшті қарсылығына тап болып, шабуыл сәтсіз аяқталады да өзі тұтқынға түседі.

Бірақ келесі жылы жаз айларында оның күйеу баласы Нұралы хан орыс-казактарға 70 жылқы және 350 сом ақша беріп Сырымды тұтқыннан сатып алады. 1784 жылы тұтқыннан босатылған Сырым батыр болса патша өкіметімен одан сайын өштесе түседі де, қараша айында саны бір мыңнан асатын ірі жасақ жинап шептерге шабуыл жасау үшін қамдана бастайды.

Осы уақытта Барақ, Тіленші, Оразбай және Айшуақтың ұлы Жантөре сұлтан бастаған көтерілісшілердің келесі бір тобы Верхнеурал бекінісімен Елек қаласының арасындағы шептерді шабуылдауға дайындалады. Ал Кіші жүздің ханы Нұралы болса патша әкімшілігінің ықпалынан шыға алмай көтерілісшілерден іргесін аулақ салып, өз ауылдарын алып, Оралға көшіп кетеді. Бұл жағдай Сырым мен Нұралының арасындағы қатынасты шиеленістіріп жібереді.

Көтерілісшілердің мол жасақтары жиналғаны туралы хабар алған патша әкімшілігі 1785 жылы 17 қаңтарда Орынбордан Елек өзенінің жоғары бойына генерал-майор Смирнов бастаған 237 орынборлық казак-орыстар мен 2432 башқұртты патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы бүлік шығарған қазақтарды жазалау үшін ауылдарды шабуылға жібереді. Алайда күшейген боранды сылтауратқан жазалаушылар Ильинск бекінісіне қарай кері қайтады да, таяу маңда орналасқан көтеріліске қатысы жоқ, бірақ Нұралы ханның билігінен шықпайтын қазақ ауылдарын талқандап, 66 қазақты тұтқындайды. Жазалаушы әскерлердің бұл әрекеті ханның халық алдындағы беделін әбден түсіру еді.

Сол жылы қыс қайтуына қарай көтеріліс қайтадан күшейіп, Байбақты, Табын және Тама руларының қазақтары Нижнеурал шебін шабуылдауға кіріседі. Патша әкімшілігі де қарсы іс-қимылдарға көшіп, генерал-майор Смирнов және Колпаков пен Пономарев старшиналар бастаған Орал казак әскерлерінен тұратын екі жазалаушы топты көтерілісшілерді талқандауға аттандырады. Осы уақытта Ембі өзенінің бойында Сырымның жасағында 2700 адам, Барақта 2000 және Тіленшіде 1500 сарбаз жиналады. Қаракөл өзеніне жеткен Колпаков бастаған жазалаушылар Лебязжий және Прорвенский деп аталатын келімсектердің мекендерін талқандаған Беріш және Адай руларына жататын ауылдарға шабуыл жасайды. Қазақтардың қарулы қарсылық көрсеткеніне қарамастан жазалаушылар көптеген адамдарды өлтіріп, 100-ден аса адамдарды тұтқынға алып, 83 түйе мен 2955 жылқыны шепке айдап кетеді.

Тұтқынға түскендердің басым көпшілігі әйелдер мен балалар еді. Сонымен қатар, патша әкімшілігі келімсектердің хуторларына шабуыл жасаған деген айыппен жайлауға көшкен табындардың ауылын талқандауға 405 адамнан тұратын премьер-майор Назаровтың жазалаушы әскери тобын жібереді. 24 наурызда табындардың ауылына жеткен Назаров бастаған әскер 2124 жылқыны айдап кетеді. Казак-орыстарға қарсылық көрсетуге тырысқан Айшуақ сұлтанның баласы

Жантөре шапқыншылар тарапынан мықты тойтарыс алады. Табындардың толық талқандалуынан Сырым батыр бастаған қазақтардың Сахарная бекінісіне жасаған шабуылы құтқарып қалады.

1784 жылы Симбирск және Орынбор наместнигі болып тағайындалған О.А.Игельстром отарлау саясатын икемді әдістермен жүргізуге тырысып, қазақтардың көтерілісін ханға қарсы бұрып, сол арқылы қазақ халқының мемлекеті болып табылатын хандықты жоюға ұмтылады. Осы мақсатты көздеген О.А.Игельстром бірқатар реформаларды жүзеге асырып, оған көтеріліс басшысы Сырымды пайдаланады. 1785 жылы қыркүйекте жергілікті отаршыл биліктің басшысы губернатор Игельстром ахун Мұхаммеджан Хусайнов пен ассессор Бекчуринді Кіші жүз қазақтарының ру старшындарына съезд өткізу үшін жібереді. Жиналыста олар старшындарды, әсіресе Сырым батыр мен Мұрат биге Нұралы ханды тақтан тайдыру, оның орнына өздерін Орынборда құрылған Шекара сотына және шекаралық жоғары бастыққа тікелей тәуелді болуын қалайтыны жөнінде Ресей патшасына өтініш хат жазуға көндіруді құпия түрде тапсырады. Егерде старшындар бұл талапты орындаса, онда оларға бұрынғы көтерілістері үшін үкіметтен кешірім алып беретіндігін және көшіп-қонатын жерлерінің аумақтарын кеңейтуге уәде береді.

Сонымен қатар, патша әкімшілігі старшындарды сатып алу үшін, ахун Мұхаммеджан Хусайнов пен ассессор Бекчуринге мол сыйлық беріп жібереді. Нәтижесінде Сырым бастаған старшындар съездің барысында патша әкімшілігінің талабын орындап, Нұралы ханды тақтан тайдыру жөніндегі қаулыны бірауыздан қабылдайды және Кіші жүзді Байұлы ордасы, Жетіру ордасы және Қаракесек ордасы деп үшке бөліп тастайды. Қабылданған шешімге сай әр орданы жасы үлкен және халық арасында беделді үш старшын басқарады. Қаракесек руын Сегізбай би басқарса, Байұлына Тормамбет би, Жетіруға Тіленші батыр сайланады. Сырымның өзі болса Орда істері бойынша бас кеңесші болып сайланады. Сондай-ақ ол жиналысқа қатынасқандардың бәрін қабылданған шешімдерге және патшаға адал болуға шақырып, оларды ант беруге көндіреді. Жиналыста рубасшылары патшадан Нұралы ханды тақтан тайдырудан басқа қазақтарға Сахарный қамалынан Гурьевке дейінгі аралықты қыстауға рұқсат сұрайды. Орыс патшасы болса старшындардың сұрауын қанағаттандырып, 70300 түгінге өздері қалаған жерлерге қоныстануға жарлық береді де, Нұралы ханды 1786 жылы 3 маусымда Уфаға жер аударады. Бұл қалада хан өмірінің соңына дейін тұтқында ұсталып, 1790 жылы тамызда көз жұмады.

Осылайша патша өкіметі Сырым бастаған старшындардың көмегімен көздеген мақсатына жетіп, қазақтарды ата жолмен сайланған Нұралы ханды биліктен аластатады. Патша өкіметі О.А.Игельстромның Кіші жүзді басқару жобасын 1786 жылдың көктемінде мақұлдап, бекітеді. Реформа бойынша Ордадағы саяси билік патша әкімшілігіне шоғырланып, шекаралық сот пен расправаларға зор өкілеттіктер

беріледі. Расправаларға Кіші жүзді басқару жүктеліп, оларға төраға ретінде ру ақсақалдары және олардың жанына 2 мүше енеді. Осылайша О.А.Игельстром Кіші жүзде қалыптасқан дәстүрлі қоғамдық жүйені талқандап, қазақтарды бағындыруда неғұрлым әккі тәсілдер арқылы жүзеге асырады. О.А.Игельстром реформаны жүргізу кезінде әскери басшыларға қазақ ауылдарын шабуға тиым салып, малдарын Жайық пен Еділдің арасындағы жайылымдарға көшіп баруға мүмкіндіктер берді.

Әбілхайырдың ұрпақтары болса билікке тағайындалған рубасыларға белсене қарсы шығады. Есім мен Ералы сұлтандар бастаған қазақтар 1786 жылы тамыз айында Сырым батыр мен оның жақтастарын тұтқынға алады да, патша әкімшілігіне Айшуақ пен Нұралы ханды босатқанша тұтқында болады деп талап қояды. Сол кезде генерал-губернатор Игельстром де жаппастардың старшинасы Тілеке батыр арқылы: «Сырым батырды ешқандай кешіктермей тез босатсын, мұны жасамаса кінә өзінде, қылмысты адам ретінде заң бойынша мейлінше қатаң жаза қолданылады. Егер де кімде-кім Сырым батырдың өміріне оқтанатын болса, ондай адамның бүкіл руы, аға-інілері тағы басқа да туыстары ауыр жаза тартылады», -деп Ералы сұлтанға өз талабын жібереді. Генерал-губернатордың мұндай қатаң талап қоюы патша әкімшілігі үшін Сырым батырдың сонша бағалы болғандығын көрсетеді. Сырым батырды өз реформасының тірегі ретінде санаған О.А.Игельстром оны босатып алу үшін күш салып, полковник Гранкинды 1788 жылы Ералы сұлтанның ауылына жібереді.

Нәтижесінде патша өкіметі қазақ халқының наразылығын бәсеңдету жолында Кіші жүзде хандық билікті қалпына келтіруге мәжбүр болып, тұтқындағы Нұралы хан өлгеннен кейін 1791 жылдың қыркүйегінде Ералы сұлтанды таққа отырғызады. Сырымның қарсыласы болып табылатын Ералыны таққа отырғызудағы патша өкіметінің мақсаты қазақ старшындарын хандық билікке қайтадан көтеруінде жатты. Бұл жағдай көп күттірмей-ақ Сырым Датұлының патша әкімшілігіне Ералының хан сайлануына өз наразылығын білдіруіне, аяғы Сырым бастаған старшындардың дала мен шептің шекарасына өз жақтастарын шоғырландыруына әкеп соқтырады. 1792 жылы шілде айының аяғында Қобда бойында 400-ден аса старшын жиналып, патша өкіметіне Ералы ханның жасының ұлғайғандығына байланысты қазір елді басқаруға жарамайтынын, сондықтан оның орнына Сырымның жиені Нұралыұлы Жалтыр сұлтанды хан етіп бекітіп беруін сұрап хат жазады. Хатты молда Х.Абдусалымов жеткізеді. Бұл хабарды алған патша әкімшілігі Ералы хан мен Есім сұлтанға жиналыс жасаған старшындарды талқандауды ұсынады. Осылайша патша әкімшілігі тағы да қазақты қазақтардың қолымен жоюды ойластырып, Кіші жүздегі алауыздықты одан сайын өршітуді мақсат тұтады. Бірақ патша әкімшілігінің «құйтырқы» саясатын түсінген Ералы хан мен Есім сұлтан старшындарға қарсы орыс әскерлерін бастап барудан бас тартады.

Патша әкімшілігіне өз талаптарын орындата алмаған старшындар 1792 жылы қыркүйекте Сырым, Қаракөбек, Тотай, Сызғабай, Сарыалтай, Боранбай бастаған қазақ старшындары Ресейге соғыс жариялайды. Олар Ноғай, Бұқара, Хиуа көпестеріне соғыстың басталуына байланысты алдын-ала ескерту жасап, қазақ даласынан жүрмеуге шақырады. Оның алғашқы белгісі ретінде Сырым бастаған 1000 қазақ сарбазы 29 қыркүйекте Елек қорғанына шабуыл жасайды. Алайда сол заманға лайықты зеңбіректермен қаруланған орыс әскерлері Сырымның шабуылына тойтарыс береді. Осы сәтсіздіктен кейін Сырым бастаған көтерілісшілер өздерінің күрес тәсілін өзгертіп, енді ұсақ-ұсақ топтарға бөлінеді де шекарадан мал қуып, орыстарды тұтқындап кетумен айналысады.

1794 жылы 10 маусымда Кіші жүздің ханы Ералы қайтыс болады. Осыдан кейін Ордада қайтадан хан сайлау мәселесі көтеріледі. Кіші жүздің ханын сайлауда қазақтар екі бағытқа бөлінеді. Сырым, Басықара, Қаракөбек, Сарыалтай, Қараалтай, Мыңбай сияқты батыр мен билер бастаған бірінші бағыттағылар хандыққа Жалтыр сұлтанды ұсына отырып, бүкіл қазақтық Кеңес өткізуді ұсынса, Есім сұлтанның жақтастары болса патша әкімшілігімен келісе отырып, хан сайлауды жөн көреді. Сырым бастаған старшындар Есімге үш рет елшілік жіберіп, әлі орыс билігі жете қоймаған Әлімұлдары руларында өтетін Кеңеске шақырады. Алайда Есім сұлтан Кеңеске баруға патшадан рұқсат жоқ деген сылтаумен бармай қояды. Есімнің хан сайлау Кеңесіне бармауы Сырым бастаған оншақты белгілі рубасыларының 1794 жылы қарашада патша әкімшілігіне ашық хат жазуына алып келеді.

1795 жылы 17 қыркүйекте патша әкімшілігі Орынборда Кіші жүзге белгілі қазақтарды жинап, Кеңес өткізеді де, Есім сұлтанды хандыққа сайлайды. Сырым болса оған барудан бас тартады. 1796 жылы 12 желтоқсанда Орынбор әкімшілігіне қайтадан әскери губернатор болып Кіші жүзге өз реформаларымен белгілі, хандық басқаруды жоюшы О.А.Игельстром тағайындалады. Жаңа басшының келуі Кіші жүздегі саяси жағдайды тым шиеленістіріп жібереді. Сырым бастаған халық қозғалысы ханға одан сайын өршіге түседі. Ақыры Есім хан 1797 жылы 27 наурызда Красноярск форпосының маңындағы қазақ руларына қонған сәтінде, Игельстромның айдап салуымен Сырымның жақтастары таң ата ханды өлтіреді. Хан өлтірілгеннен кейін Кіші жүзде қайтадан дүрбелен басталып кетеді.

Кіші жүздегі сұлтандар мен старшындардың арасындағы араздықты пайдаланған О.А.Игельстром Кіші жүзге хан сайлауға нық бекініп, барлық билікті Хан Кеңесіне жүктейді. Кіші Қобда өзенінің бойында орналасқан Хан Кеңесінің төрағалығына Айшуақ сұлтан және оның құрамына Әлімұлынан шекті Сарышонқай, төртқара Боранбай, Байұлыдан ысық Сұлтанбек, Алаша Шақшақ, Табын Күшік би, Кердеріден Битік тікелей О.А.Игельстромның таңдауымен сайланады. 1797 жылы 8 тамызда басталған Хан Кеңесінің жұмысына 300-ге жуық

қазақтың белгілі игі жақсылары қатысады. Ал Нұралы ханның ұрпақтары болса бұл Кеңеске бармағаны былай тұрсын, 13 тамызда Қара, Шотқара, Өзбекқали, Орман, Елтай, Шығай және тағы басқа сұлтандардың ұйымдастыруымен Қаратай сұлтанды хан етіп сайлап алады. Хандық сайлауға Байұлылар және Әлімұлыларының кейбір рулары қатысады. Өздеріне Қаратайды хан сайлаған сұлтандар патша әкімшілігінен оны бекітуді сұрап хат жазады. Кіші жүздегі хандық билікті жоюда асығыстық танытқанын түсінген О.А.Игельстром жағдайды түзеуге тырысып, жас, әрі беделді, патша билігіне күмәнмен қарайтын Қаратай сұлтанды бекіткенше, одан да жасы келген, беделі тек Жетуруға жүретін, орыс әкімшілігіне адалдығымен белгілі, Әбілхайыр ұрпақтарының үлкені болып табылатын Айшуақ сұлтанды хан етіп сайлау тиімді еді.

Осы мақсатты көздеген патша әкімшілігі қазақ сұлтандарының талабын амалсыздан орындап Кіші жүзге хан сайлауға рұқсат береді. 1797 жылы 16 қазанда Орынборда Айшуақты хан сайлайды да, 31 қазанда оны бекітеді. Патша әкімшілігінің жасы келген Айшуақты хандыққа отырғызу арқылы қазақтардың арасында хандық басқару дәстүрін біржолата әлсіретіп жібереді. Сонымен қатар, патша әкімшілігі Айшуақты хан сайлағанымен барлық күшін Хан Кеңесінің беделін көтеруге жұмсайды. Сол үшін 1797-1798 жылдардағы қыста ішкі жаққа өтетін рулардың тізімін жасауда, шекарадағы талас мәселелерін шешуде Хан Кеңесінде қазақ-орыс комиссиясын құрып, биліктің негізгі тетіктерін соған тапсырады. Сырым батыр комиссияның жұмысына белсене араласады. Дегенмен шешуші мәселені О.А.Игельстром қабылдады.

1798 жылы қазан айында О.А.Игельстром «денсаулығына» байланысты Орынбор әкімшілігінен шеттетіліп, оның орнына Н.Н.Бехметов келеді. Ол қазақ-орыс комиссиясының рөлін мойындамай шекараға байланысты мәселелерді Айшуақ ханның шешуін талап етеді. Ал, қартайған Айшуақ болса губернаторға хат жазып, қазақтар арасындағы өзіне деген қарсыларды тізіп көрсетуден әрі аса алмайды.

Бұл кезде қазақ халқының жанашыры ретінде өз қызметін жалғастырған Сырым Датұлы 1799 жылы 22 мамырда генерал-майор Н.Н.Бехметовке соңғы хатын жазып, қазақ-орыс қатынастарын реттеуге өз көмегін ұсынады. Жалпы алғанда, қазақтың ардақты азаматы Сырым Датұлының азаттық жолындағы күресі еш кетпеді. Сырым бастаған көтерілісшілердің арқасында Жайықтағы жер мәселесі ішінара болса да шешіліп, қазақтар Жайық пен Еділ арасындағы жайылымдарды пайдалануға мүмкіндік алды. Нәтижесінде жер тапшылығын уақытша болса да бәсеңдеді. Дәстүрлі хандық билік жүйесіне соққы беріліп, хандық кеңестің орнауына қол жеткізілді. Осы арқылы мемлекеттіліктің соңғы нышандары сақталып қалды. Жалпы алғанда, Ордадағы кейбір ішкі қайшылықтарына қарамастан көтеріліс ұлттық сананың өсуіне

септігін тигізді және Кіші жүз қазақтарының азаттық күресі өз жалғасын тауып отырды.

Пысықтау сұрақтары

1. Сырым Датұлы бастаған азаттық қозғалыстың қозғаушы күштері кімдер?
2. Нұралы ханның Кіші жүз қазақтарына неге ықпалы жүрмеді?
3. Жайық өңіріндегі азаттық қозғалыстың басында кімдер тұрды?
4. Патшалық биліктің отаршылдық саясатына қарсы көтерілген қазақтар өз мақсаттарына жете алмау себебі неде?
5. Патша әкімшілігімен Сырым Датұлының арасындағы қарым-қатынасқа қандай баға бересіз?

§2. Саржан сұлтан бастаған қазақтардың күресі

1. XIX ғасырдан бас кезіндегі патша өкіметінің Орта жүздегі отаршылдық саясаты және оған қазақтардың қарсылығы

2. Саржан сұлтан бастаған азаттық күрестің барысы мен сипаты және жеңілісі

1. Қазақ даласының Ресей империясына тәуелділігі XVIII ғасырдың 30 жылдарында басталғанымен, оны толығымен жаулап алуы XIX ғасырдың 60-70 жылдарында ғана жүзеге асты. Орта жүздің заңды түрде сайланған ханы болғанына қарамастан, патша өкіметі Уәли ханмен қатар Бөкейді екінші хан етіп тағайындайды. «Бөліп ал да, билей бер» қағидасын мықтап ұстанған патша өкіметі екі ханды бір-біріне айдап салып, беделді сұлтандарды өз жағына тартып, оларды да өз хандарына айдап салып отырды. Дегенмен Орта жүзде әлсіз болса да хандықтың сақталуы патша өкіметінің емін-еркін қимылдауына тежеу болды. 1817 жылы – Бөкей хан, екі жылдан кейін Уәли ханның өлуі патша өкіметінің отаршылдық саясатына жан-жақты жол ашып, барлық кедергілердің алынып тасталуына әкеп соқты.

1822 жылы қабылданған граф М.Сперанскийдің «Сібір қазақтары туралы жарғысы» алғашқы патшалық реформа ретінде Орта жүздегі бүкіл дәстүрлі билік құрылымын қиратып, халықтың әлеуметтік-экономикалық және шаруашылық өмірінің барлық салаларын қамтыды. Реформа бойынша хандық билікті жойып жіберген патша өкіметі осы Жарғыға сүйене отырып далаға басқарудың жаңа нысанын енгізеді. Географиялық жағынан Орта жүз қазақтары шекаралық басқару құрылғанға дейін Омбы облысына бағынып келген сыртқы округтерге кірді. Олардың басына «округтық приказдар» қойылып, оны заседатели бар аға сұлтандар басқарды.

Округтерге 15-тен 20-ға дейін болыстар кірді. Әр округтың тұрғындары басқа округтардың жеріне жергілікті әкімшіліктің

рұқсатынсыз көшіп қона алмайтын. Рұқсат алмағандар қатаң жазаланды. Сұлтандардың жанына 200 қарулы казактан тұратын әскер қосып берілді. Жарғы бойынша алғашқы бекі округке Уәли ханның Көкшетаудағы және Бөкей ханның Қарқаралыдағы мекендері таңдап алынды. Ал, жалпы Жарғыға сәйкес Орта жүзде жеті округ ашылып, кейін олардың саны 8-10 ға дейін жеткізілу жоспарланып, одан әрі Шығыс Түркістан мен Қоқан хандығының иелігіне шығу көзделді. 1824 жылы 8 сәуірде ашылған Қарқаралы округіне 20 мыңдай шаңырақ кіріп, оның аға сұлтандығына Абылайдың немересі Тұрсын тағайындалады да оның заседательдері болып Олжабай Ордауов пен Жаманбай Нұралин бекітіледі.

Бастапқы кезде аға сұлтандарға зор құқықтар берілгенімен, кейін уақыт өте келе олар жергілікті отаршыл әкімшіліктің айтқанынан шықпайтын құралдарына айналып, іс жүзінде округтегі барлық билікті А.Лукин мен А.Путинцев сияқты орыс шенеуніктері жүргізді. Тіпті округтегі жоғары қызметке өз өкілдерін сайлау жолындағы ұзаққа созылған руаралық тайталас кезінде сұлтандардың бір бөлігі Омбы шенеуніктерінің қас-қабағына қарап, іс-әрекет жасауға мәжбүрленеді.

Дегенмен патша өкіметі Батыс Сібір генерал-губернаторлығының құрамына кірген Орта жүз қазақтарының жерінде әкімшілік реформалармен қатар, әскери отарлауды кең ауқымды түрде жүргізіп, әскери шептердің ұзындығын 2 мың шақырымға созады және Тобылдағы Звериноголов бекінісінен Алтайға дейінгі аралықты қамтиды. Горкая, Ертіс, Бұқтырма және Бийск сияқты төрт әскери шептерге 18 бекініс, 31 редут, 13 форпост, 23 станица, 23 шамшырақ салады. ХІХ ғасырдың 20 жылдарында патша үкіметі округтерді қорғау мақсатында далалық аймақтарға қосымша бекіністер жүйесін сала бастайды. Мысалы, 1822 жылдың шілдесінде Ақмоладан оңтүстікке қарай 300 шақырымды құрайтын Ақтау тауларында, Сарысу өзенінің бойында Ақтау және Есіл өзенінің жағасына Жарқайың бекіністерінің негізі қаланса, 1824 жылдың сәуірінде Қарқаралы приказы ашылып, оған 6 және 7 Сібір полктерінің 300 казагын орналастырса, сол жылдың 29 сәуірінде Көкшетау приказы құрылып оған 2 және 4 Сібір полктерінің 300 казагын жайғастырады. Сонымен қатар, қазақ даласында бұдан басқа Баянауыл, Ақмола, Атбасар, Аягөз, Құсмұрын приказдары мен бекіністер тізбегі қалыптасады.

1825 жылы 14 маусымда Округтық приказдардың ашылуына қарсы шыққан Қасым сұлтан Ресей патшасы мен оның жергілікті губернаторына жаңадан құрылған округтық приказдарды таратуын, қазақтардың өз ғұрыптары бойынша өмір сүруін, әскери-тірек бекіністердің далаға ілгерілетіп салынуын тоқтату, орыс шаруаларының қоныстануына кедергі жасау сияқты талаптарын қояды. Қасым сұлтан өз талабы орындалмаған жағдайда Уәли ханның үлкен ұлдарының бірі Ғұбайдоллаға үміт артты. Бұл кезде Көкшетау округіне аға сұлтандық қызмет атқаратын Ғұбайдолла өзінің маңайына патшалық Ресейдің

отаршылдық саясатына наразылық танытқандарды топтап, қалыптасқан жағдайды қазақ мемлекеттілігін қалпына келтіру үшін пайдалануға тырысты.

Ресей империясының қазақ даласындағы билігінің күшеюінен қауіптенген Қытай жағы да қазақ елшілігін жылы қарсы алып, оларға Ғұбайдолланы Орта жүздің ханы ретінде көргісі келетінін айтып, Ғұбайдолла сұлтанның Пекинге келіп, мұрагерлік жолмен тақтың иесі атануға шақырады. Ғұбайдолла сұлтанға тезірек Орта жүз ханының мәртебесін беруге асыққан Қытай үкіметі Құлжадағы Қытай билеушісі мен Орта жүздегі беделді және патша билігімен күресте батылдығымен данқы шыққан Шама сұлтанға Ғұбайдолла сұлтанды жан-жақты қолдау туралы нұсқау берілген хаттарды жөнелтеді.

Осы қиын жағдайда жүріп, ғажайып күш-жігер көрсеткен қайтпас қайсар тұлға ретінде танылған Ғұбайдолла хандық билікке дипломатиялық қатынас арқылы да қол жеткізгісі келіп, Қытай патшасына өзін хан ретінде мойындатуды көздейді. Осы мақсатпен 1825 жылы көктемде Ғұбайдолла сұлтанның депутаттары келіссөз жүргізуге Қытай императорының сарайына келеді. Ғұбайдолла сұлтанның тілегін қабыл алған қытайлықтар оған Орта жүздің ханы деген императордың бұйрығын тапсыру үшін Баянауыл тауларына кездесуге амбан (Шығыс Түркістандағы қытайдың бас шенеунігі) басқарған 10 шенеунік мен 300 әскерден тұратын өз өкілдерін жібереді. Бірақ-та Ғұбайдолла сұлтанның қытайлықтармен кездесуі патша әкімшілігіне тыңшылары арқылы алдын ала мәлім болады және бұл жағдай Батыс Сібір генерал-губернаторын қатты мазасыздандырады. Өйткені Ғұбайдолла сұлтан Қытайдың қолдауымен хандық билікке ие болса, онда Орта жүз қазақтары Ресей империясынан бөлініп шығып, Қытайдың қамқорында оқшауланған мемлекет құруы, тіпті Шығыс Түркістанмен қосылып кетуі әбден мүмкін еді. Сондықтан қауіптің тым тереңде жатқанын түсінген патша әкімшілігі 1825 жылы 27 сәуірде коллеж ассессоры Путинцовке Ғұбайдолла сұлтанды аңдуға немесе мүмкіндік болса тұтқындауға нұсқау берсе, ал Сібір шептік казактарының жүзбасшысы Карбышевке атқа жегілген бірнеше зеңбірегі бар әскерді алып, Қарқаралы округінен Баянауылға асығыс жетуге және Ғұбайдолла сұлтанның қытайлықтармен кездесуіне кедергі келтіру жөнінде бұйрық береді.

Бұл кезде қытайлықтарды залалсыздандырған Карбышев ендігі кезекте Ғұбайдолланы қолға түсірудің әрекетіне кірісіп, сұлтанның Баянауыл тауына жақындағанына хабарлап отыру үшін әр жерлерге қарулы бекет күзеттерін қояды. Берілген тапсырманы сәтті аяқтаған орыс әскерлері Ғұбайдолла сұлтанды алып, Омбыға қайтады да оны қаланың түрмесіне қамайды. Тергеу аяқталған соң патша үкіметі Ғұбайдолла сұлтанды Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы шыққан топтарды басшысыз қалдыру мақсатында Сібірдегі Березовка атты қалашыққа жер аударады. Ол жерден Ғұбайдолла сұлтан 1840 жылы Кенесары Қасымұлының талап етуімен босанып шығады.

2. Патша өкіметінің Ғұбайдолла сұлтанды Сібірге жер аударуы Орта жүзге тараған қозғалысқа тосқауыл бола алмады. Қайта керісінше Қарқаралы округіндегі қазақтардың толқуларын одан сайын күшейтіп жіберді және патша билігіне қарсы бытыраңқы қимылдаған күштерді біртұтас қозғалысқа бірігуге итермеледі. Бұл қозғалыстың басында Қасым төренің ұлы Саржан сұлтан тұрды. Оның қозғалысына інілері Есенгелді мен Кенесары белсене қатысып, жан-жақты қолдап отырды. Оның қарауына кірген ауылдардағы толқу бір мезгілде көтеріліп, Қожан, Тама, Айдабол, Байдәулет руларының қазақтары жиналады. Ақыры, 1825 жылдың көктемінде Саржан сұлтан бастаған азаттық күрес Көкшетау, Ұлытау өңірінде патша өкіметіне қарсы ашық түрде қарулы көтерілістерге ұласады.

1826 жылдың ортасына таман Саржан өзінің ордасын Бұғалы және Тағылы деген елді мекенге ауыстырғаннан кейін оған Қаракесек, Үйсін, Жағалбайлы, Шор болыстарының қазақтары қосылады. Сондай-ақ Саржан бауыры Есенгелді екеуі қазақ ауылдарын аралап, халықты орыстың билігін жүргізіп отырған аға сұлтандарға бағынбауға және оларға қарсы шығуға үндейді. Сондықтан ол 1826 жылы Қарқаралы приказына жорық жасайды. Тек патша әкімшілігінің жүзбасы Карбышев бастаған әскерді уақытында көмекке жіберуі Қарқаралы приказының толық талқандалуынан аман сақтап қалады.

Саржанның көтерілісшілері 1826 жылдың бүкіл жазында әлсіремей, қайта барған сайын күшейіп, жаңа болыстарды азаттық қозғалысқа тарту арқылы көтеріліс ауқымын кеңейте береді. Тіпті Саржанның көтерілісін Орта жүздің басқа да сұлтандары қолдап, жер-жерде қаруланған жасақтарды ұйымдастырып, патша билігіне адалдығын сақтаған рубасылардың ауылдарына қауіп төндіре бастайды. Осы кезде Саржан Қоқан хандығымен байланыс орнатып, Ташкент құсбегісі екеуі Ресей қол астындағы қазақтарды Қоқан хандығының иелігіне жаппай көшіру үшін орыстарды мұсылман дүниесінің дұшпаны деп жариялайды. Осыған байланысты көшіп-қонып жүрген қоныстарынан айрылған көптеген болыстардың қазақтары 1827-1830 жылдар аралығында елдің ішкі аудандарына көше бастады. Мысалы, Тарақты және Қарсақ болыстарының 1426 киіз үйлі қазақтары Ақтаудың сырт жағына қоныс аударған.

Патша әкімшілігі көтерілісшілердің соңына қуғыншыларды қайта-қайта жібергеніне қарамастан Саржан сұлтан Ресейдің билігіндегі ауылдардың малдарын барымталауды тоқтатпаған. Саржанның шапқыншылығы күшейе түскені соншалықты патша әкімшілігі 1831 жылы 30 қыркүйекте Сібір шебінен қазақтардың 50 адамын Ақмолаға қарай қосымша көмек ретінде жіберген.

1831 жылдың соңы мен 1832 жылдың басында Батыс Сібір генерал-губернаторы бір уақытта Саржанға қарсы әртүрлі бағытта қимыл жасап, көтерілісшілердің жасағын зор шығынға ұшырата отырып жеңіске

жетеді. 1831 жылдың ортасында 500 әскері бар жазалаушы топ Көкшетаудан шығып, Саржан сұлтанның Қаракесек, Алтын, Жағалбайлы руларының ауылдарын тонап, 450 адамды өлтіріп, ондаған адам мен Саржанның бір ұлын тұтқынға түсіреді. Көтерілісшілердің ізіне түскен орыс әскерлері Сарысу өзенінің бойында қоқандықтардың екі бекінісін қоршап алып, оны талқандауға сәті түседі. 1832 жылдың басында П.Н.Кулаков басқаруындағы 250 адамы бар әскери топ Көкшетаудан шығып, Есенгелді мен Құшық Қасымов сұлтандарды ұстап алып, Жанайдар руын талқандап, 60 адамды өлтіреді.

1832 жылы наурыздың басында Саржан сұлтан қазақ даласындағы патша әкімшілігіне қарсы күресін күшейте түсіп, наурызда Сұлукөл елді мекенінен шығып, 400 адамдық әскерімен Қарқаралы округіндегі Ресей билігіне мойынсұнып, соған адал қызмет жасаған сұлтандар мен билердің ауылдарына шабуыл жасап, 1600 жылқысын, көптеген дүниесін тонап әкетеді. Бұл жағдайлар патша әкімшілігінің тағы да Саржанды талқандау үшін әскер жасақтауына мәжбүрлеп, 1832 жылы 14 наурызда жүзбасы Чириковке Қараөткелден Саржанды іздеу туралы бұйрықты берсе, Потаниннің басқаруындағы 100 казакқа көтерілісшілердің орны табылған жағдайда оларды талқандауға жібереді.

1833 жылы 17 наурыздағы есауыл Карбышевтің хабарламасында көрсетілгендей көтерілісшілер әртүрлі бағытта: Шу өзені, Алакөл, Созаққа қарай көшіп жүру арқылы шекара шептеріне шабуылдар ұйымдастырған. Тіпті олар өздерінің соңына түскен 425 адамнан тұратын Карбышевтің әскери тобына жіберілген азық-түлік тиелген жүктерді басып алса, Петропавлдан шыққан Василий Алексеевтің Ақмола приказынан 250 шақырым қашықтықтағы Көкбекті шатқалында барлық тауар-мүліктерімен қоса тонап кетеді. 1834 ж. мамырда Ташкент Құсбегісі және Саржан бастаған алты мыңдық әскер Орта жүздің аймағына басып кіріп, Көкшетау округіне 200 шақырым жердегі Ұлытау маңына орналасады.

1834 ж. Ақмола приказынан шыққан орыс әскерлері Ұлытауға жеткеннен кейін «Қорған» бекінісінің түбінде ұрыс болып, үлкен шығынға ұшыраған ташкенттіктер «Қорған» бекінісін тастап Бетпақдалаға қарай шегінеді. Бұл кезде Сарыарқаның ортасындағы барлық рулар көтерілісшілер қатарын толықтырды. Осы аймақтағы қазақ күштерін біріктіріп Саржан Ұлы жүз қазақтарының және Сыр бойындағы даланың бытыраңқы күштерін патша отаршылдарына қарсы күреске біріктіруге тырысты. Ол Ташкент күшбегінің қол астындағы қазақтарды да өз жағына тартқысы келді. Бірақ бұл Ұлы жүз қазақтарын бағындыруға Саржанды пайдаланғысы келген күшбегінің мүддесіне сай емес еді.

Осы кезде туған келіспеушіліктің нәтижесінде ташкенттіктер 1836 жылдың жазында Саржан оның інілері Ержан мен Есенгелді және үлкен ұлы Әлжанды айуандықпен өлтірді.

Пысықтау сұрақтары

1. М.Сперанский қабылдаған «Сібір қазақтары туралы жарғының» мақсаты қандай?
2. Қасым сұлтан патша үкіметіне қандай талаптар қойды?
3. Ғұбайдолла сұлтан Цинь империясына не үшін өз елшілерін жіберді?
4. Саржан Қасымұлы бастаған азаттық көтеріліс қамтыған аймақтар
5. Ташкент билеушісінің Саржан сұлтанды өлтірудегі мақсаты не?

§3. Жоламан Тіленшіұлы бастаған азаттық қозғалыс

1. Шабуылдардың басталуы. Көтерілістің алғашқы кезеңі (1822-1825).

2. Көтерілістің екінші кезеңі және Жоламанның Кенесарыға қосылуы.

1. 1822 жылы Жоламан Тіленшіұлы бастаған азаттық қозғалыс қазақ жерінде ұйымдастырылған ең ірі қарсылықтардың бірі ретінде тарихта қалды. Бұл қозғалыстың басталуына және одан әрі өршуіне патша өкіметінің отаршылдық саясаты әсер етті. Кіші жүзде жүргізілген патша өкіметінің басқыншылық саясаты қазақтардың ұлттық мүддесін таптап қана қойған жоқ, сонымен қатар, олардың қоныстары мен жайлауларын тартып алып, өздерін шөл далаға ығыстыра батады. Мәселен 1811 жылдан бастап патша үкіметі орыстардың тұз кәсіпшілігін қорғау мақсатында жаңа әскери шеп құруға кіріссе, ал сол жылы Жайық казак әскері өз еріктерімен Үлкен және Кіші Өзен аралықтарын басып алады. 1816 жылы Илецк тұз кәсіпшілігі басқармасы құрылғаннан кейін патша үкіметі 1817 жылы Қурайлы мен Бердянка өзендерінің бойына форпосттар салады. 1819 жылы императордың жарлығымен Жайық пен Елек өзендері аралығындағы жерлер тұтастай Илецк тұз басқармасының қарамағына беріледі де, оны қорғау үшін Жаңа Елек шебі деп аталатын әскери бекіністер шебі тұрғызылады.

Аталған өңірлерді бұрыннан мекендеп келген қазақ қауымдары өзен-көлдерге, орман-тоғайларға, жайылымдарға бай өз төл қоныстарынан амалсыз ығысады. Аталған мекендерді ежелден Тарақты Табын руының бөлімдері жайлағандықтан, өз жерлерін қорғау үшін олар қарулы күреске шығады. Бұл күресті Бөкенбай батырдың немересі, Тіленші батырдың ұлы, Жоламан батыр бастайды. Жоламанмен бірге қозғалысқа оның жақын серіктері – Табын руынан Жаналы Игібайұлы, Құттыбас Төлепұлы, Асау Барақұлы батырлар, Адай руынан Сүйінқара Үргенішбайұлы мен Кете руынан Дербісәлі Қиғылықұлы батырлар жетекшілік етті. Көтеріліс ресми түрде 1822 жылы басталғанымен, орыс шептеріне жекелеген шабуылдар мен орыс адамдарын тұтқындаулар оның алдында-ақ жасалған еді.

1822 ж. сәуір айында Жоламан Орал (Жайық) орыс-казак әскерінің әскери атаманы генерал-майор Бородинге хат жолдап, Әбілқайыр хан тұсында өздері қоныстанған Нарын құмдары мен үш Өзен бойын қайтаруды, егер ол мүмкін болмаса, ең болмағанда Елек бойынан салынған Жаңа шепті алып тастауды сұрайды. Ал егерде хатта көрсетілгендей Жоламан атаманға сұралған жерлері қайтарылса өздерінің достықта болатындарын, егер қайтарылмаса жауласатындығын жазады.

1822 ж. 24 маусымында Туатай Табын руынан Есіркеп Жұбатұлы бастаған 35 адам Березов пикетін шабуылдайды. Алайда, орыс-казактардың күшті қарауылына тап болып, шайқаста Есіркептің өзі қаза табады да көтерілісшілер кері қайтады. Бұл жеңіліс көтерілісшілердің еңсесін түсірмегені былай тұрсын, қайта оларды одан сайын ашындыра түседі. Тамыз айының аяғында шептерге шабуыл жасаумен айналысқан қазақтардың саны 1 мың адамнан асса, қазан айының басында 2 мыңға, қарашаның соңында 3 мың адамға жеткен. Олар мылтық, найза, айбалта және қылыштармен қаруланған. Бұл жасақты Құттыбас, Жаналы, Дербісәлі, Сүйінқара батырлар, Барақ батырдың ұлы Қитар, Түркебай т.б. басқарған. Соңғы шабуылдан соң көп ұзамай, 4 қыркүйек күні таңертең көтерілісшілердің 100 адамдық жасағы өз жерлеріне салынған Жаңа Елек шебінің келесі форпосты Сухореченскийге шабуыл жасап, үш казак пен алты башқұртты тұтқындайды. Бұл шабуылды Жоламан, Жаналы, Құттыбас, Қитар, Түктібай, Түркебай, Жантай т.б. ұйымдастырады. 1822 ж. 9 қазан күні таңертең 250 адамдық жасақ аталған Жаңа Елек шебінің Буранный форпостына шабуыл жасайды. Бірақ көтерілісшілер тағы да казактардың тойтарысына ұшыраған соң оларға Елек бойынан қосымша тағы 250 сарбаз қосылады да шабуыл қайтадан жалғасады. Шайқас кезінде қазақтар 5 казакты өлтіріп, 2-ін жаралап, көп мөлшердегі астық пен шөп қорларын өртеп кетеді.

Өз кезегінде Жоламан бастаған көтерілісшілер Елек бойына шабуылдар жасап, адамдар тұтқындай отырып, Ресейден қазақтарға тиесілі жерлерді қайтаруды және Арынғазы сұлтанды босатуды талап еткен. Егер талаптары орындалмаса, орыс шептеріне бұдан да көп жасақпен басып кіретіндерін мәлімдеген. Қазақтардың орыс шебіне шабуылдары келесі 1823 жылы да жалғасып, ақпан-наурыз айларында Жоламан, Асау, Сүйінқара батырлар даладағы казак ауылдарын өздеріне қосылуға шақырып жаушылар жібереді.

Петербургтегі жоғарғы үкімет басшылығынан рұқсат алған губернатор көтерілісшілерді иен далада бір әскери топпен қолға түсіру қиын екендігін біліп, жазалауға үш жеке әскери топты жасақтап, оған басшылық жасауға 1812 жылғы орыс-француз соғысына өзімен бірге қатысқан полковник Бергті тағайындайды. Бергтің өзі басқарған алғашқы әскери топтың құрамында бір штаб-офицер (Бергтің өзі), 28 обер-офицер, 110 унтер-офицер, 18 музыкант, 893 казак, 87 саптан тыс қызметкер, барлығы 1137 адам және екі зеңбірек болады. Бұл жасақ

Орск бекінісінен 23 мамырда шығарылды. Полковник Милорадович басқарған екінші әскери топ барлығы 42 офицерден, 326 казактан, 35 қызметкерден, 5 музыканттан, барлығы 408 адам мен екі зеңбіректен тұрады. Елек қалашығынан шығарылған бұл команда Шыңғырлаудың оң жағалауынан Ұлы Қобдаға дейін, онымен төмен сағасына дейін түсіп, одан әрі керуен жолдарымен Бала Қобданың жоғарғы жағына дейін, онымен төмен Тұзтөбе арқылы Орынборға оралу міндеті жүктелді.

Полковник Циолковскийдің басқаруымен Сарайшық бекінісінен 22 мамырда шығарылған үшінші әскери топ 37 офицер, 800 казак, барлығы 837 адам мен 4 жеңіл зеңбіректен құралған. Жазалаушылар жолда қазақтардың 160 шақырым кеңістікті алып жатқан сусыз шөлді кесіп өтіп, Жем өзені арқылы Мұғалжар тауларына, одан ары Қаракұм арқылы Хиуа өңірлеріне кеткені жөнінде хабар алғаннан кейін ғана шілденің басында Орск бекінісіне оралады. Алайда көтерілісшілерді қолға түсіре алмаған Берг Жайық-Елек пен Жем, Сағыз, Ойыл өзендері аралығындағы бүкіл қазақ даласын қанға бөктіріп, үлкен дүрбелең туғызады.

Қазақ даласына шығарылған үкімет әскерінің көтерілісшілерден жеңіліс тауып, діндеген мақсатына жете алмай шығындармен кері қайтуы Отан тарихында бұрын-соңды кездеспеген оқиға болып табылады. Жалпы алғанда, Бергтің әскери тобынан 31 адамы қаза тауып, 17 адам жараланса, Милорадовичтің жазалаушылары 24 адаммен қоса, 146 жылқыдан да айырылған. Жазалау шараларына қарамастан, Жоламан бастаған көтерілісшілер және оны қолдаған рулардың билері өз ниеттерінен қайтпай 1823 ж. қыркүйек айында губернатор Эссенге тағы да хат жіберіп, өздерінің өтініш-талаптарын тағы да қояды. Бұл жолы хатқа Құлмұхамед би, Құттыбас, Жаналы, Асау, Сүйінқара, Дербісәлі, Байғана батырлардан бөлек, бүкіл Кіші жүзге белгілі Шекті руының Көтібар мен Арыстан батырлары да таңбаларын басқан. Алдыңғы хатта да, соңғысында да бұлар тек Жайық-Елек аралығын сөз қылмай, Орал жақтағы Нарын құмы мен Өзен, Самар өзендері бойларына қойылған қарауылдарды алып тастауды да сұрайды. Бұл талаптарынан да түк шықпағанын көрген көтерілісшілер көп ұзамай шепке шабуылдарын қайтадан бастайды.

1823 ж. шілденің басында казактар есаул Подуров пен прапорщик Медведев арбакештерімен бірге Жоламанның қолына түседі. Тұтқын офицерлерді босату туралы сөйлесуге көтерілісшілердің ауылдарына сұлтандар мен би-старшындардан, барлығы 44 адамнан тұратын үлкен елшілік жіберіледі.

1824 ж. сәуір айында көтерілісшілер ағайынды Тоққожа мен Баймағамбет Айшуақұлдары сұлтандардың ауылдарын шауып, өздерін тұтқындап, 300 жылқысын алып кетсе, көтерілісшілердің келесі бір тобы Електен өтіп, Шерғазы хан ауылдарынан 4-5 шақырым жерде қоныстанған ауылдарды шабады. 1824 ж. 31 қаңтарда Кіші жүздегі хан

билігі жойылып, оған қараған аймақтар тікелей Орынбор әкімшілігіне бағындырылады.

Көтерілістің, әсіресе Жоламанның қас жауына айналған Қаратай сұлтан Батыс бөлікке аға сұлтан ретінде тағайындалады. Қызметіне кіріскен жылдың күзінде-ақ Қаратай көтерілісті біржолата басу үшін губернатордан 500 орыс-казак әскерін сұрайды. Орынбор әкімшілігі сұлтанға Орал казактарынан екі зеңбірегі бар 500 әскер бөліп, оған далаға әскер шығарудың қазынаға үлкен шығын әкелетінін, сондықтан да табыстың жасалған шараға сай болатынына үміттенетіндігін жеткізеді.

1825 жылы қазан айында Қаратай өз қол астындағы 1300 адаммен және 100 орыс-казакпен көтерілісші табын ауылдарына қарсы тағы да аттанып, қазанның 8-і күні Ұлы Қобдаға құятын Тұманшы өзенінің бойында жазалаушылар көтерілісшілермен соғыса отырып, 43 адамын өлтіреді және 37 адамды тұтқынға алады. Орынбор кедендік округі бастығының Ресей қаржы министрі Е.Ф. Канкринге жолдаған мәлімдемесінде Қаратайдың 100-ге тарта шаңырақты талқандап, олардан 2000-3000 арасында жылқы, көп мөлшерде түйелер және 15-20 мыңның арасында қойларын айдап әкеткенін келтірген.

Патша әскерлерінің осындай соққылардың салдарынан көтеріліс уақытша тоқырауға ұшырап, оның жетекшілері арасындағы пікірлерінде түрлі қарама-қайшылықтары туындап, аяғы көтерілістің бәсеңдеуіне алып келеді.

2. Жоламан бастаған көтерілісшілер жазалаушылардан бірнеше соққы алса да өздерінің азаттық күресін тоқтатуды ойлаған жоқтұғын. Тек олардың арасында үкіметке бағыну және қарсылықтарды әрі қарай жалғастыра беру бағыттарын қолдаған екі жік пайда болады. Ол 1826 ж. 29 сәуірде Орынбор губернаторы Эссенге өзінің бастапқы кездегі талаптарымен соңғы хаттарының бірін жолдайды. Онда ол Арынғазының босатылуын, Елек бойындағы өз жерлерін қайтаруды тағы да сұрайды.

1826 жылдың жаз айларында Адай Сүйінқара, Кете Дербісәлі және Табын Барақ пен Байғана батырлар бастаған 2 мыңнан астам қазақ қолы Ойыл, Қалдығайты, Бүлдірті бойларында жиналған. Бұдан бөлек Жылқышы Табын руының жасағы да шепке қауіп төндіріп, 1826 жылы маусым айының аяғында Бала Қобда өзені бойында осы жасақ пен үкімет әскері арасында ірі шайқас орын алады. Жоламан батыр 1833 жылы жаз айларында өзінің серіктерімен және белгілі батыр Асау Барақұлымен бірге сарбаз жинап шепке тағы да қауіп төндіреді. Олардың нақты іс-қимылдарына қарсы Батыс бөліктің аға сұлтаны Баймағамбет Айшуақұлы 4 мың адаммен және казак жасағымен аттанады. Алайда күштері тең емес жағдайда Ащы Ойыл өзенінің жоғарғы тұсында Жоламан мен Асау батырдың 300 сарбазы аға сұлтанның осы қалың қолымен соғыса жүріп шегініп кетеді.

Жоламанның қайраткерлігінің келесі кезеңі әсіресе 1835 жылдан бастап айқын көрініп, Орск мен Троицк арасынан Жаңа шептің салынуына байланысты Ресейдің бекіністеріне бірнеше шабуылдар ұйымдастырады.

Жалпы алғанда, 1835-1838 жылдар аралығында Кіші жүздің мекендеген аймағы дүрбелеңге толы болған. 1837 жылы көктем шығысымен Жоламан мен Жаналы батырлар сарбаз жинап, оларды бірнеше жасақтарға бөлген. Жоламанның Ырғыз, Торғай өңірлеріне қоныс аударуы орыс әкімшілігімен бүкіл қарым-қатынастарды ұзу мақсатынан туындады. Шекара бойына қайта оралудағы мақсаты бұл жерде тұрақтау емес, осы жерде қалып қойған басқа қазақ жұртын Ресейге қаратпай, түгелімен өздерімен бірге қайтадан Ырғыз, Торғай өңірлеріне алып кетуден тұрып, оған Жоламан мен оның серіктері бел шеше кіріседі. Қайта оралған көтерілісшілер сапында Орта жүздің өкілдері де болған. Ор бекінісінің коменданты подполковник Исаевтың 29 шілдедегі мәлімдемесіне қарағанда, 2000 сарбаз Табын, Тама және Қыпшақ руларынан тұрған және оны Жаналы мен Жоламан басқарған. Осылайша, XIX ғ. бірінші жартысында азаттық қозғалыстың аса ірі күрескері, қазақ халқының аяулы ұлы Жоламан Тіленшіұлы Кіші жүздің бүкіл үш одағына қарасты мол халықты, 500-ге тарта ауылды бастап, Торғай, Қаракұм өңіріне қадам басады.

1838 ж. күзінде Торғайдың жоғарғы жағында Орта жүздің белгілі сұлтаны атақты Кенесары Ұлытау, Кішітау өңірлерінде Қыпшақ пен Арғынның 4 мың шаңырағымен қоныстанып отырған болатын. Жоламан өз ауылдарымен соның қасына, Торғайдан төмен Қаракұм өңіріне орналасса, ауылдардың бір бөлігі Торғайдың жоғарғы тұсына Қасым сұлтан көшіне жақын жайғасады. Осылайша 1835-1847 жылдар аралығында отаршылыққа қарсы қазақтың үш жүзін де қамтыған үлкен қозғалыс ұйымдастырған Абылай ханның немересі Кенесары сұлтанның азаттық жолына алғашқылардың бірі болып Жоламан да үн қосқан еді.

Дегенмен, Кенесарының азаттық қозғалысында Жоламан өз бетінше қимыл жасауды жөн көріп 1839 жылдың көктеміне қарай шепке қайта оралып, бүкіл Жаңа шепті өртеуді мақсат етеді. Өйткені 1838-1839 жылдардың қысында Жоламан ауылдары мен Жаппас руының ауылдарында үлкен жұт болып, көп мал шығынға ұшырайды. Сонымен қатар көтерілісші ауылдарды жазалау кезінде де қазақтар көп қырғынға ұшыраған еді. Осыдан кейін патша билігін мойындағысы келмеген Жоламан өзінің ең жақын туыстарымен бірге Бұхара өңіріне кетіп, сол жақта біржолата тұрақтайды. Осылайша азаттық үшін ұзақ жыл күрескен Жоламан өзінің қалған ғұмырын қазақ жеріне көршілес, Ресейден алыс Бұхара өңірінде өткізуге бел байлап, орыстардың билігіне өткен қазақ далаларында қалуды қаламайды. Қорыта айтқанда, көтеріліс нәтижесінде жеңіліске ұшырағанымен, ол үзілістермен біршама ұзақ жылдарға созылып, Ресей үкіметін біраз шығындарға әкелді. Көтерілісті басуға жіберілген бірнеше ірі жазалау шаралары, тұтқындарды босатуға бағытталған әрекеттер т.б. іс-шаралар үкіметке

үлкен күшке, ірі материалдық шығындарға түсті. Қозғалыс Ресей империясының оңтүстікке қарай жылжуын, Орталық Азия халықтарын басып алу әрекетін көп жылдарға тежеді.

Пысықтау сұрақтары

1. Жоламан батыр бастаған көтерілістің шығу себебі неде?
2. Көтерілісшілердің құрамына қандай рулар кірді?
3. Жоламанның Кенесарыға барып қосылуының мәнісі неде?
4. Көтерілісті қолдаған қазақ рулары не үшін кейін Жоламанды тастап кетті?

§4. Бөкей Ордасындағы қазақтардың көтерілісі.

1. Көтерілістің басталу себептері мен алғышарттары

2. Көтерілістің барысы және жеңіліс табуы

1. XIX ғасырдың басында патша өкіметі өзінің «қитұрқы» әдіс-тәсіліне көшіп Ресей билігін оңайлықпен мойындағысы келмеген Кіші жүз қазақтарын бөлшектеу мақсатында қалмақтардан босап қалған Нарын құмына Бөкей сұлтан бастаған қазақтарға жер бөліп береді. Яғни, ортақ басшылықтан кеткен Кіші жүз қазақтарының бір бөлігі Бөкейді, екінші тобы Әбілғазыны, үшіншілері Қаратайды қолдаса, қалған бөліктері Темір мен Жантөрені мойындады.

1805 жылы қыркүйекте патша өкіметі Кіші жүздің негізгі ханы болып табылатын Айшуақ хан өлгеннен кейін таққа оның баласы Жантөрені отырғызуы Кіші жүз қазақтарының арасындағы жағдайды ушықтырып жібереді. Өйткені Жантөре патша өкіметінің ерекше ықыласына бөленген еді. Сондықтан Жантөре ханға деген Кіші жүз қазақтарының сұлтандары мен игі жақсыларының наразылығы күшейеді. Осыны пайдаланған Қаратай сұлтан өзінің маңайына Байұлы мен Әлімұлы руларын топтастыра отырып, Жантөреге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын өрістетіп, хандыққа мүдделі екенін көрсетеді. Дегенмен қазақ руларының өкілдері, соның ішінде Әлімұлы тайпалары елдің бірлігін сақтау мақсатында халық алдында беделі жоқ Жантөренің орнына Қаратайды 1806 жылы хандық таққа сайлайды.

Жантөре хан өлгеннен кейін патша әкімшілігі 1811 жылы 13 қыркүйекте Кіші жүзге хан сайлауын өткізіп, таққа өздерінің ықпалынан шықпайтын Шерғазы Айшуақұлын отырғызса, ал Бөкейді Ішкі Орданың ханы етіп бекітеді. Осылайша патша билігін мойындағысы келмеген Кіші жүз қазақтарын екі хандыққа бөліп жібереді де, «бөліп ал да, билей бер» деген саясатын жүзеге асырады. Ал 1815 жылға дейін билік құрған Бөкей хан өлгеннен кейін патша өкіметі оның орнына әлі ер жетпеген баласы Жәңгір мұрагер ретінде таниды да, регент ретінде билікті Бөкейдің інісі Шығай сұлтанға береді.

Ол хандықты 1823 жылға дейін, яғни Ресей патшасының Жәңгірді Орданың ханы етіп жариялаған жарлығына дейін басқарады. Осы кезден бастап Жәңгір хан тақта 1845 жылға дейін көз жұмғанша отырады. Билік басына келген Жәңгір хан патша әкімшілігінің қолдауымен халықтың өмірі мен тұрмысының жекелеген жақтарын, хандықтың қоғамдық жүйесіндегі жергілікті басқарудың дәстүрлі жүйесін қайта құруға тырысады.

Жәңгірдің осындай хандық билікті дербес жүргізу ұмтылысына қарамастан XIX ғасырдың екінші ширегінен бастап патша өкіметі тарапынан Бөкей хандығындағы қазақтарға экономикалық тұрғыдан қысымдар көрсетіліп, ғасырлар бойы қалыптасқан қоғамдық қатынастардың маңызды жақтарын қирата бастады. Патша өкіметінің жарлығы бойынша Бөкей Ордасы Сыртқы істер министрлігінің қарамағынан Мемлекеттік мүлік министрлігінің бақылауына беріледі.

Патша өкіметі хандықтың ішкі істеріне араласа бастады. Нәтижесінде ішкі тұрақтылық өз кейпін жоғалтып, Жәңгір хан халықтың алдындағы беделінен айрыла бастайды. Сонымен қатар, Бөкей Ордасындағы халық пен мал санының көбеюі жайылымдарға деген тапшылықты туғызды. Сол кездегі дерек бойынша Бөкей Ордасында 42 мың шаңырақ, 52 мың түйе, 500 мың жылқы, 100 мың ірі қара, 2 млн қой болған. Князь Юсупов пен граф Безбородко сияқты орыс алпауыттарының Ордадағы құнарлы жерлерді өз меншігіне алып қоюы да рулардың көшіп-қонатын аумағының тарылтты. Оның үстіне 1827 жылғы Ордада болған жұт та халықтың әлеуметтік тұрмысына соққы болып тиеді.

Нәтижесінде 1836-1837 жылдары хандықта қазақ руларының көтерілісі бұрқ етіп, оны беріштердің биі Исатай мен жақын серігі Махамбет ақын бастайды. Исатай бастапқы кезде Шығай сұлтанмен арадағы күресте Жәңгірді қолдап, жақсы қарым-қатынаста болады. Кейін Исатай мен Жәңгір ханның арасы шиеленісіп кетеді. Әсіресе, Жәңгірдің Каспий маңындағы Он екі ата байұлыларға билеуші етіп өзінің қайын атасы Қарауылқожаны тағайындағаннан кейін хан мен бидің арасындағы қатынас мүлдем ушыға түседі.

2. Халық арасынан үлкен қолдау тапқан Исатай батыр енді ханға хат жазып, онда ол Қарауылқожа мен беріштердің биі Балқы Құдайбергеновты биліктен аластатуды сұрайды. Исатайға билігі жүрмеген Жәңгір хан амалсыздан үнсіз қалады.

Сондықтан Исатай өзінің жақтастарының кеңесі бойынша Жәңгірді өз жағына шығаруға немесе орыстардың ықпалына көнбей дербес билік жүргізуге көндіруді ойлап, Жәңгір ханға талап хат жазады. Алайда көтерілісшілердің талабын Жәңгір хан қабыл ала алмады. Себебі ол патшалық билік оңайлықпен Орданы жеке өзіне билетіп қоймайтынын және оған жол да бермейтінін жақсы білді. Сондықтан Жәңгір көтерілісшілерге қаруы мықты орыстармен соғысып, бостан-босқа қандарын төкпей ауылдарына бейбіт түрде тарауға, ал өзі қолдан

келгенше патшалық билікке көтерілісшілерді жазалатпауға тырысатынын жеткізеді. Алайда Жәңгір ханның бұл жауабы көтерілісшілерді қанағаттандырмайды да ханды қолдаған жақтастарының ауылдарын шабуын жалғастыра береді. Ақыры ханды жақтайтын рулардың азайғаны соншалықты Жәңгірге тек Ноғай руының қазақтары ғана өз адалдығын сақтап, оны қорғау үшін Шымбала Ниязов би бастаған ноғайлар ханның ордасына көшіп барады. Осы уақыттары Зеленовск бекінісінен шыққан Меркуловтың әскері 7 қарашада Исатайдың ауылына басып кіріп 40 шаңырақты тұтқынға алады.

Орынбор губернаторының тапсырмасын орындауға асыққан подполковник Геке болса ірі күштерді өз маңайына топтастыра отырып, шабуылға дайындалады. Хан ордасындағы жазалаушы әскерлердің саны көбейе түскенін және көтерілісшілердің қоршауда қалу қаупін байқаған Исатай Орданы қоршауды тоқтатып, жасақтарын қауіпсіз жерге алып кетуге ұмтылады. Алайда көтерілісшілер қуғыннан алысқа ұзап кете алмай, 1837 жылы 15 қарашада Тастөбе алқабында 2 мың әскері бар подполковник Геке мен Исатай бастаған көтерілісшілердің арасында шешуші шайқас өтеді. Көк сүңгіні шебер пайдалана білудің, жарамды жақсы аттарды тандап мінудің, шайқас өткен жер жағдайымен бес саусақтай жақсы таныс болуының нәтижесінде көтерілісшілер ұрыстың алғашқы жартысында басымдық танытып, бірінші болып шабуыл бастайды.

1837 жылы 15 қараша күні таңсәріде Тастөбенің жанында көтерісшілер мен жазалаушы отрядтың арасында кескілескен шайқас болады.

1837 жылы 13 желтоқсан күні таңсәріде Құран Маябасовтың бастауымен Исатайдың тобы Жайықтан жасырын өтпек болғанда, жағалауды бақылап жүрген Хорунжий Жигиннің отряды байқап қояды. Бұл кезде Исатайдың жігіттерінің көпшілігі өткелден өтіп, тек бірнеше адам бері жақта қалады да, олар Жигиннің жендеттерімен қақтығысқа түседі. Казак-орыстар Сарайшықта жасақтарымен дайын тұрған Баймағамбет, Мұхамедқали Таукинге хабар береді. Бұл жасаққа жүзбасылар Попов мен Понамаревтің жазалаушы отряды қосылады. 14 желтоқсанда жазалаушылардың қолына Исатайдың әйелі Несібелі, балдызы Бағлан, Еділ Сартұлының балалары Ерше мен Нұрша түседі. Ал Исатай біраз сенімді жігіттерімен жазалаушыларды адастырып кетеді. Тастөбе маңындағы шайқастан кейін көтерілістің бірінші және екінші кезеңі жеңіліспен аяқталады. Исатай мен Махамбет Кіші жүзге өтіп, 2000 жігіт жинап, Хиуа ханының қолдауымен патша өкіметіне және оның қолшоқпары Баймағамбет Айшуақовқа қарсы күреседі. Кіші жүз даласындағы халық қозғалысы енді орта жүзден Торғай өңіріне келген Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалысымен жалғасады. Сондай-ақ, осы тұста Кіші жүздегі Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтерілісте өрши түсіп, ол Кенесарыға қосылуға бағыт алады. 12-шілде күні таңда аталған топ осы қарауылға шабуыл жасап, екі

қазақты қолға түсіреді. Гекенің келесі күнгі рапортына қарағанда, көтерілісшілер орыс әскерінің де келгенінен бейхабар болған секілді. Олар Баймағамбеттің қосынын басып алуды ойлаған. Казак жасағы Ақбұлақтан өтіп, биік төбенің тұсына бой тасалайды. Аға сұлтан болса аз адаммен бытырап шегінген көтерілісшілерге жақындап, оларды өздеріне тартуға әрекет жасайды. Казактардың тоқтағанын, сұлтан жасағының аздығын көрген Исатай тобы қайта оралып, тағы шабуылға ұмтылады. Осы кезде сай-сала, жыраларда жасырынып тұрған казактар оларға қарама-қарсы лап қояды.

Гекенің мәлімдеуінше, Богатырев есімді урядник Исатайдың өз қылышымен басынан шапқан, сол кезде жан сауға сұраған оны екінші казак мылтықпен төсінен тура атқан. Геке соңғысының қимылын батырдың қиналмай өлуі үшін істелген әрекет деп түсіндіреді. Бұлардың Исатайды өлтірудегі қызу әрекеттері оның басына тағылған сый ақшаға қызығушылықтан да туған болуы керек. Көтеріліс көсемінің басына тірі ұсталған жағдайда күміс ақшамен 500 сом, ал өлтірілген жағдайда осы соманың жартысы тігілген болатын. Тиесілі 250 сомның жартысын Қопан бастаған үш жігітке берілсе, қалған жартысын оқиғаға қатысқан 16 казак бөліп алады. Бұл қырғында көтерілісшілер жағынан шамамен 70-80 адам құрбан болған. Бұлардың барлығы, соның ішінде Исатай да Қарағанды өзенінің оң жағына, кейіннен Шейітсай деп аталған жерге жерленген.

Осылайша елі үшін еңіреген есіл ер қанышерлердің қолынан қаза табады. Басшысы өлген көтерілісшілер Ойыл өзенінің жағасындағы қалған топқа қосылады. Кіші жүзді қаптаған патшаның жазалаушы әскерлері көтерілісшілердің бірігіп ары қарай әрекет жасауына мүмкіндік бермеді. Осыдан кейін Исатайдың ұйымдастыруымен болған Кіші жүздегі көтеріліс жеңіледі.

Пысықтау сұрақтары

1. Жәңгір хан тұсында Бөкей Ордасында қандай реформалар жүргізілді?
2. Исатай мен Жәңгір ханның арасындағы қарым-қатынастың шиеленісіп кетуінің басты себебі неде?
3. Не үшін Орынбор генерал-губернаторы Перовский Исатай көтерілісін ашық қолдады?
4. Жәңгір хан не себептен көтерілісшілердің талаптарын орындаудан бас тартты?
5. Исатай бастаған көтерілістің жеңілуінің басты себебі қандай?

§5. Кенесары Қасымұлы бастаған қазақтардың азаттық қозғалысы.

1. Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалыстың шығу себептері мен басталуы

2. **Қарулы күрестің барысы және күшеюі**
3. **Кенесарының Жетісу өлкесіне өтуі және жеңіліс табуы**

1. XIX ғасырдың алғашқы ширегінде патша өкіметінің қазақ даласындағы мемлекеттің белгісі болатын хандық билікті жойып, оның орнына өздерінің отаршылдық жүйесін жаппай енгізе бастауы қазақ сұлтандарының наразылығын күшейтіп жіберді. Әсіресе, Орта жүздегі Абылай ханның ұрпақтарының арасында патшалық билікке қарсы мықты оппозициялық топты қалыптастырады.

1837 жылы жаз айларында қазақ даласының үлкен бөлігін қамтыған бұрынғыдан да ірі көтеріліс бұрқ ете қалды. Оны Абылай немерелерінің бірі Қасымның ұлы Кенесары сұлтан басқарды.

Қоқан хандығының иелігінде жүрген кезінде-ақ Кенесары Қасымұлы Орынбор генерал-губернаторы В.А.Перовскийге жазған хатында ол қазақ даласындағы салынып жатқан бекіністерді тоқтатуға және қазақ жерін басып алуды доғаруын талап етеді.

1837 жылы көктемде Кенесары Қасымұлы Қоқан иелігінен кетіп, өзіне ең жақын серіктерімен Ақмола округіне келген кезде отаршыл патша билігінен қасірет көріп, іштей тынып жүрген қазақтар оның туының астына топ-топ болып жиналып, аяғы көтеріліске ұласады.

Әсіресе, 1837 жылдың аяғында көтеріліске Қыпшақ пен Керей руларының басым көпшілігі көтеріліске қосылуы патша әкімшілігін мүлдем абыржытып тастады. Көтерілісшілер күн сайын күшейе түсіп, жаңа аудандарды қамтыды және олар ұсақ топтарға бөлініп алып, разъездер мен бекеттерге қарулы шабуылдар жасап, орыс шенеуніктері мен саудагерлерді тұтқынға алды. Шекара басшылары мен аға сұлтандар болса көтерілісшілерге қарсы соғысу үшін өздеріне жазалаушы әскери топтарды жөнелтуді қайта-қайта талап етуден аса алмады.

1837 жылы 27 қарашада көтерілісшілер Петропавлдан Ташкентке баратын орыс көпесінің сауда керуенін қорғаған хорунжий Рытовтың 48 казагына шабуыл жасап, оларды толығымен талқандайды. Тек екі қазақ ғана қоршауды бұзып, Ақтау бекінісіне аман жетеді.

1837 жылдың соңына қарай Ақтау бекінісіне жақын көшіп қонған қазақтар көтерілісшілерге қосылуды мақсат тұтып, Балқаш пен Шу өзеніне қарай көшеді. Патша әкімшілігі көштің себебін білуге және мүмкіндік болса кері қайтаруға сұлтан Күшік Айшуақовты жібереді. Олар соңдарынан келген сұлтанға Ақтау бекінісі жойылмайынша және тартып алған жерлерді қайтармайынша оралмайтындықтарын ашып айтады.

Ақмола приказы мен Ақтау маңынан көшіп, Кенесарыға қосылған қазақтардан мән-жайын білген патша шенеунігі патша әкімшілігіне оның негізгі үш себебін көрсеткен:

1. Ақтау бекінісімен Ақмола арасындағы және Аягөзбен Қарқаралы арасындағы бекеттердің салынуы және дәл осындай бекеттерді Қарқаралы мен Ақтау аралығына салу жоспары;

2. Ақтау бекінісінің және Аягөзге баратын жол бойына салынатын бекеттер құрылысына аттар мен түйелердің алынуы. Аттар мен түйелерді азық-түлік және ағаш тасуға деген сылтаумен алып, оларды қайтармай қойған;

3. Заседатель Тахановичтің қырға қазақтардың малының санағын алуға шығу. Әдетте мұндай санақтар қазақтарға салық салу үшін жүргізілетін. Таханович көптеген қазақтардың малының санын өсіріп жазып, олардың ызасын келтірген.

1838 жылдың басына қарай Қарқаралы округіндегі болыстардың барлығы дерлік Кенесарының көтерілісін қолдады. Атап айтқанда көтеріліске Жиенбай-Шақшақ, Қара-Ақтымбет, Керей, Кәрсен-Керней, Қояншы-Тағай, Надей-Тобықты, Алтеке-Сарым болыстарының басым бөлігі қосылса, 634 үйден тұратын Қырғыз болысы түгелімен көтерілістің құрамына кірген.

Осылайша Кенесары бастаған көтеріліс бытыраңқылықтан біртұтас қозғалысқа айналады. Жалпы алғанда Кенесары бастаған қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысының басты мақсаты Абылай ханның кезіндегі Қазақстанның тұтастығы мен тәуелсіздігін қалпына келтіріп, округтерді жойып, Ресейдің иелігіне әлі кірмеген жерлердің толық дербестігін сақтап және отарланған қазақ жерлерін азат ету жолындағы күресті неғұрлым батыл жалғастыру болды. Осы мақсатқа жету жолында Кенесары небір әскери және дипломатиялық әрекеттерге барды.

Кенесарының негізгі соғыс қимылдары 1838 жылы көктемінде Ақмола приказын қоршауға алып, өртеуден басталады. Бекініс коменданты әскери старшина Карбышев пен Ақмола округының аға сұлтаны Қоңырқожа Құдаймендин кішігірім әскермен бекіністен әрең дегенде қашып құтылса, Кенесары көптеген қару-жарақтар мен әскери тұтқындарды қолға түсіреді.

Бұл жеңістен кейін де 1838 жылы күз айларының ішінде жүйелі түрде приказдар мен бекеттерге шабуылдар ұйымдастырып, жаудың дайындаған жем-шөптерін жойып, қатынас жолдарын қиратып, сауда керуендерін тонап, партизандық соғыс тәсілдерін жалғастырады.

Осы жылдың аяғына таман Кенесары патша билігіне қарсы бірлесіп күресу үшін Орта Жүз пен Кіші жүз қазақтарын біріктіруді қолға алып, Кіші жүздегі Төртқара, Шөмекей, Табын, және басқа рулардың көтерілісін басқарған Жоламан Тіленшіұлымен байланыс жасау мақсатында Торғай мен Ырғыз өңірлеріне қоныс аударады. Кейін бұл жерлерге Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтерілісшілер келіп қосылады.

Нәтижесінде Перовскиймен жазысқан бірнеше хаттардан кейін Кенесары патшадан кешірім алып, 1842 жылға дейін Орынбор өлкесіндегі қарулы қарсылықты уақытша тоқтатады. Тек Сібір әкімшілігі тарапынан жасалған шапқыншылықтарға жауап ретінде қақтығыстарға барып отырады. Дегенмен патша әкімшілігімен жасалған келісімге қарамастан Орта жүз пен Кіші жүздің ықпалды билері мен

сұлтандары Кенесарыны 1841 жылы қыркүйек айында ата салт бойынша ақ киізге көтеріп хан сайлайды.

Кенесары ханның сауда саясатында да өзіндік ерекшеліктері болған. Бастапқыда сауда керуендерін тонаумен айналысқан Кенесары олардан баж салығын алу әлдеқайда тиімді екенін байқап, оларды шабуға тыйым салады, тіпті кейде керуенбасыларын өзі қабылдап, жеңілдіктер жасаған. Ал салық төлеуден жалтарғандардан қосымша алымдар жинаған.

Мемлекеттегі салық жинау жүйесі де бір қалыпқа келтіріліп, малшылардан зекет, диқандардан ұшыр жиналған. Алайда кейбір уақыттары патша әскерлерімен болған шайқастардың зардаптарынан халықтан алынатын салықтың көлемі көбейтіліп тұрған. Әсіресе, Кенесары хан мемлекет үшін маңызды болып табылатын сала - әскери өнерге ерекше мән берген.

Хандық таққа отырған Кенесары патша әкімшілігімен арадағы тыныштықты пайдаланып, оңтүстіктегі қазақтарды Қоқан хандығының ықпалынан айыруды көздеп, оның Бұхар әмірлігімен арадағы болып жатқан соғысына араласады.

Ол Қоқанды әлсірету үшін Бұхар әмірлігін қолдай отырып, 1841 жылы қыркүйек айында Шөмекей, Төртқара және Табын руларынан жасақталған 4 мың жігітті ертіп, Созақ, Жаңақорған және тағы бірнеше қамалдарды басып алып, содан соң Ақмешітті қоршайды. Бірақ оба ауруының шығуына байланысты бұл жерді тастап шығады. Алайда бұл жеңістерді әрі қарай баянды етуге сәті түспейді. Өйткені Қоқан хандығының иелігі болып саналатын жерге шабуыл жасауы алғашында Хиуаның, кейіннен Бұқар ханының қарсылығына ұшырады. Хиуа ханы Кенесарының Қоқан мен Ташкентті иеленбек болған ойынан бас тартуын ашық талап етеді. Сондықтан ол Сарысуға қарай кетуге мәжбүр болады.

2. 1842 жылы Орынбор генерал-губернаторы ауысып, В.А.Перовскийдің орнына Обручев тағайындалады. Ол Перовскийге қарағанда Кенесарымен арадағы шиеленістің бейбіт түрде шешілуіне сенбейтін еді. Осыны пайдаланған Батыс Сібір генерал-губернаторы Горчаков көтерілісшілерді жазалау іс-шараларын қайтадан қолға алып, Сотников бастаған әскери топты Кенесарының ауылын шабуға бұйрық береді. Тұтқиылдан тап берген жазалаушылар Кенесарының ауылдарына қарайтын көптеген малдарды олжалап, 10 шақты адамды тұтқынға алып кетеді. Солардың ішінде Кенесарының әйелі Күнімжанда бар еді.

1843 жылдың бас кезінде Кенесары бастаған көтерілісшілер Батыс Сібір губернаторының толық ықпалында болған Жаппас руының сұлтаны Алтыбай Көбековтың ауылын шауып, сұлтанның өзін өлтіріп кетеді. Осы шабуылдан кейін Орынбор генерал – губернаторы Кенесарыға қарсы жазалаушы әскери топ жасақтап, оны талқандаудың жоспарын жасайды.

1843 жылы 10 шілдеде Кенесары ханның жасақтары әскери старшина Лебедевтың басқаруындағы 300 адамдық жазалаушы әскермен Ырғыз өзенінің бойында кездеседі. Алайда екі жақта соғысты бастауға бата алмай, келіссөз жүргізеді.

Ақыры көтерілісшілерді қуғанымен еш нәтиже шықпасын білген полковник Бизанов 1843 жылы 17 қыркүйекте Орск қаласына оралады.

Орск бекінісі, Ұлытау таулары және Тобыл өзенінің бойынан бір мезгілде шыққан жазалаушы әскерлерді есаул Лебедев, жүзбасы Фалилеев және Ахмет Жантөрин басқарса, жалпы әскери басшылық генерал-майор Жемчужниковке жүктеледі.

Мұны дер кезінде байқаған Кенесары хан оның күшін тиіп-қаша соғысу арқылы титықтату үшін оған қарсы шағын жасақты бөліп, өзі негізгі күштермен 1844 жылы 20 шілденің түнінде Тобылдың бас жағындағы Өлкеаяқ өзенінің маңында Ахмет Жантөриннің әскеріне тұтқиылдан соққы береді де, оларды толығымен талқандайды. Жаппай қырылған Ахмет Жантөриннің әскерінде болған қазақтың 44 сұлтаны да көз жұмады.

Алайда сол кезде оған Кенесарының негізгі ауылдары Ембі өзенінің бас жағына өтіп кеткені туралы хабар жетеді. Осыдан соң генерал Жемчужников Кенесарыны одан әрі қуғындаудың мәнісі жоқ екенін түсініп, әбден шаршаған әскерлерін алып, Ұлытауға қарай кері қайтады.

Осылайша генерал Жемчужников бастаған жазалаушы әскерлердің жорығы масқара болып аяқталады. Жау әскері қазақ даласынан кеткен соң Кенесары хан да Шекара шебінің бойына партизандық қимылдар жасауға шағын жасақтарын қалдырып, өзі қайтадан Мұғаджар тауларына бекініп алады. Партизандық соғысқа қалдырылған Кенесарының жасақтары болса шекаралық шептерге жиі-жиі шабуылдар жасап тұрған.

Алайда 1844 жылы Кенесары майдан даласында зор жетістіктерге жеткенімен көтеріліске шыққан ауылдардың жағдайы тым ауыр еді. Өйткені жазалаушылардан ығысқан олар өздерінің шұрайлы қоныстарын тастай отырып, малдарына жайсыз жерлерге көшіп кетіп отырды, немесе жайылымдардан таршылық көрді.

3. Патша әкімшілігі тарапынан жан-жақтан қыспақта қалған Кенесары хан Ырғыз бен Торғай өңірін тастап, қауіпсіз жерге көшуден басқа амалы қалмағандықтан інісі Наурызбайды 100 жігітпен Алатау маңын мекендеген Ұлы жүздегі немере ағасы сұлтан Рүстем Абылаевқа «Ырғызда, Торғайда және Ұлытауда бекіністер салынғанын, сол себепті өзінің көшіп-қонуына бұл арада енді қолайлы жер қалмағанын» хабарлап, қоныстануға жер беруін өтінген сәлемдемесін жібереді.

Патша өкіметінің жазалау шаралары мен қаптаған бекіністерінен ығысқан көтерілісшілер Жетісу өлкесіне 1846 көктеміне қарай өтеді. Кенесарымен бірге Жетісуға Қасым ұрпақтарынан ханның інісі Наурызбай, қарындасы Бопай Қасымқызы, Ержан, Құдайменді Саржанұлдары, Жаһангер Есенгелдіұлы сияқты төрелер және

Шұбыртпалы Ағыбай, Табын Бұқарбай, Қыпшақ Иман, оның үлкен ұлы Берделі, Иман батырдың бауырлары Қыпшақ Тауық, Кейкі, Қарауыл, Арғын Әліке, Базар Есбатырұлдары, Тама Танаш, Құрман, секілді үш жүзге танымал батырлар келді. Іледен Көксуға өтіп, Сүйік сұлтанның қарамағындағы Майтөбе мен Күреңкей жайлауына келіп қонған Кенесарының ауылына дулаттардың сұлтаны Әли жіберген Мәуке би келіп жолығады, көп кешікпей артынша Әли сұлтанның өзі де келіп, ханға сәлем беріп, хан Кеңесіне қатысады.

Ұлы жүздің Ботбай Тойшыбек, оның ұлы Байсейіт, Шапырашты Саурьк, Шапырашты Сұраншы, Шапырашты Бұғыбай, Жаныс Шаншар, Албан Атамқұл сияқты батырлары Кенесары қолын бастаған Орта жүз бен Кіші жүздің батырларымен тізе қосты. Кенесары хан бұларға қырғыз батырларын қосып, Арқаға аттанып, жаудың азаттық қозғалысын жалғастырамын деп ойлады.

Осы мақсатпен 1846 жылы ерте көктемде Қалғұты өзенінің бойындағы Қақпатас деген жерге келіп, қырғыздардың қонысына жақын қонған Кенесары қырғыз манаптары Жаңғараш, Жантай, Тінәлі, Төрегелдіге елші жібереді. Бұған наразы болған хан алғашында қырғыздарға қарсы Әліке, Базар, Ағыбай мен Бұқарбай батырлар бастаған 1000-дай сарбазын жібереді. Қазақ батырлары екі топқа бөлініп, қырғыз ауылдарын шабуға кіріседі. Бірінші топ қырғыз ауылдарын таң сәриден сәскеге дейін шауып, малдарын айдап, кері қайтып кетеді де, екінші топ олжаға қызығып, тау арасына ішкерілей еніп кетіп, қырғынға ұшырайды.

Қырғыздармен болған осы алғашқы қарулы қақтығыс кезінде Шұбыртпалы Ағыбай батыр қырғыздың Кәрібоз батырымен жекпе-жекке шығып, жеңіске жеткені болмаса, қазақтар жеңіліп қайтады. Қазақтардың қырғыздардан жеңілгенін естіп, ашуға мінген Кенесары қолды өзі бастап қырғыздарға аттанады. 1846 жылы көктемде ханның өзі бастаған қазақ қолы сарыбағыштың тынайларының ауылдарын шауып, қырғыздарды жеңеді де, Қалпақ, Орманбек, Суанбек деген батырларын өлтіреді.

Осы жеңістен кейін 1846 жылы жазда Жантай манап атынан Қалығұл Әлібекұлы бастаған елшілік Кенесарыға келіп, оларды Наурызбай төре бірнеше күн қонақ етіп күтеді. Кенесары хан қырғыз елшілерінің өтініші бойынша, сарыбағыш ауылын шапқан кезде қазақтар алып кеткен Әтеке батырдың көзі саналатын «Тастанбектің болат қылышы» деп аталатын қылышты қайтарып береді.

Кенесары ханның Жетісу жеріне келуіне байланысты Ұлы жүз қазақтарының арасында қозғалыстың ықпалына кірмеген бірде-бір ірі ру бөлімшелері болмайды. Патша өкіметі болса Ұлы жүз қазақтарының толқуларынан қорқып, Ұлы жүз бен Орта жүздің арасында жүріп жатқан ру аралық араздықты уақытша тоқтата тұрып, 1846 жылдың жазында Кенесары хан бастаған қозғалыстың өршіп кетуіне жол бермеу, алдын алу мақсатында Жетісуға Сібір шекаралық басқармасының бастығы

Вишне夫斯基й басқаратын елеулі әскери күштерді Лепсінің бойына жібереді.

Кенесарыға қарсы қашан қуатты жазалаушы әскерін жіберуге болатынын білу туралы әскери тапсырма алған есаул Нюхалов әскері және қазақ қолы 1846 жылдың 20 қыркүйегінде Қаратал мен Көксудан өтіп, Шеңгелдінің Ілеге құяр тұсына келеді. Нюхаловқа Кенесары туралы мағлұматтарды Әли, Сүйік, Бөлен сұлтандардан алу жағын да келістіру жайы да тапсырылады. Қажет болса, Бөлен сұлтанмен ақылдасып алуға болатыны да құлаққағыс етіледі.

1846 жылы, шамамен, қазан айының басында Кенесары хан Мерке камалын қоршауға алды. Меркедегі қоқандық Мұхамедәлі датқа соғыссыз беріліп, «Қызыл ауыз» деген арғымағын сыйға тартып, берілетінін білдірді. Кенесары хан да өз тарапынан Мұхамедәлі датқаға үлкен сый-құрмет көрсетіп, Меркенің басқарушысы қылып қалдырды. Ханның бұл ісіне разы болған Мұхамедәлі датқа қырғыз манаптарымен, Пішпек бекінісінің бегімен уақытша бітім туралы келіссөздер жүргізуге де уәде берді.

Сондықтан 1847 жылы қаңтарда Орман, Жантай манаптар Кенесарының елшілігігін қошаметпен қарсы алғанмен екі ай жатқызып, жөнді жауап бермейді. Кейін елшілер қайтар кезде Орман манап Кенесарыға «жасым үлкен болғандықтан мен хан болып, сен менімен келісіп әрекет жаса» деген сәлемдемесін жолдайды.

1847 жылы 17-20 сәуірде 10 мың әскері бар Кенесары ханның қырғыздармен болған ақтық шайқасы Ыстықкөл көлінің тау шатқалы қойнауында және Шу өзенінің бас жағында өтеді. Тоқмақтан 4 шақырым, Шудың сол жағындағы бір шақырым аралықтағы Кекіліксеңгір тауының Майтөбе деген жерінде орналасқан Кенесары әскері өте қолайсыз орналасады. Оның жазық жерде күш бола алатын атты әскері мен зеңбіректеріне бұл жер таршылық жасап, еркін қимылдауға мүмкіндік бермеді.

Майтөбеде өткен қазақ-қырғыз соғысында қырғыздар екі артықшылыққа ие болды.

Шайқас барысында өздерінің қоршауда қалғанын түсінгеннен кейін ханға Наурызбай батыр таңдаулы 1000 жігітпен қоршауды бұзып өтуді ұсынады. Кене хан болса астындағы аты жүйріктер ғана құтылып, қалғаны қырылып қалады, бұдан кейін қалай ел басқарып, хан боламын деп көнбейді. Аттарды сойып, етің 12 атқа артып алып, бір жағымыз Шу өзені, ал қалған үш жағымызда 500 мылтығы бар мергендерді ұстап, олардың артынан найзалы жігіттерді қойып, жаяу жүріп, соғысайық деген ханның ұсынысына ешкім ашық қарсы шықпағанмен, атсыз соғысу көпшілікке ұнай қоймайды. Шайқастың ақырғы түнінде Рүстем төре мен Сыпатай өзінің қарамағындағы жігіттерді жасырын түрде ұрыс даласынан алып кетеді.

Бұл жағдай қазақ сарбаздарының берекесін қашырып, аяғы жаппай қашуға алып келеді. Нәтижесінде қазақтар толығымен талқандалып,

Кенесарының өзі және Наурызбай, Құдайменді сияқты отызға жуық сұлтандар өлтіріледі. Көптеген қазақтың сарбаздары қырғыздардың қолынан мерт болды.

Кенесары опат болған соң, қырғыздар оның басын кесіп алып орыстарға табыс етеді. Сол үшін патша әкімшілігі Ресейге «қызмет сіңірген» бірнеше қырғыз манаптарын және белгілі адамдарын түрлі сыйлықтармен марапаттайды. Атап айтқанда, Орман Ниязбеков, Жантай Қарбеков, Қалығұл Әлібеков, Ходжабек Таштанбеков.

Кенесары ханның ұлт-азаттық қозғалысы жеңіліске ұшыраған соң, патша өкіметі бүкіл қазақ даласын басып алуды жеделдетеді.

Пысықтау сұрақтары:

1. Кенесарының көзқарасының қалыптасуына әсер еткен оқиға?
2. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің басты мақсаты не?
3. 1841 жылы хандық билікті қолына алған Кенесары басқару жүйесінде қандай реформалар енгізді?
4. 1845 жылы патша үкіметі елшіліктер арқылы Кенесарыға қандай талаптар қойды?
5. Кенесарының қырғыз манаптарымен жауласуының басты себебі неде?

§6. Есет Көтібарұлы бастаған қазақтардың көтерілісі

1. Көтерілістің басталуы мен барысы

2. Көтерілістің жеңіліс табуы және оның себептері

1. XIX ғасырдың 40-50 жылдарында Кіші жүз жерінде патша өкіметінің әскери басқыншылық саясаты күшейіп, жаңа бекіністер мен қаптаған тірек орындар арқылы Әлімұлылар мекендеген аймаққа ішкерлеп ене бастайды. Хиуа хандығымен одақ құрып, көтеріліс жасаған Есетті Шекті, Табын, Адай, Қаракесек, Төртқара, Қарасақал, Кете, Тама және тағы басқа да Кіші жүздің рулары қолдап, Бекет Серкебайұлы, Ерназар Кенжалыұлы, Әзберген Мұңайтпасұлы, Қарақұл Қонақбайұлы, Мәуміт Сейітпенбетұлы, Дәуіт Асауұлы, Алдаш Байғанұлы Мамай Достанұлы, Ақтан Ақайұлы, Байқазақ Жолдасбайұлы, ағайынды Елтезер мен Жәлімбет сияқты батырлар Есеттің нағыз серіктеріне айналып, көтерілістің аяғына дейін қатысады және оның кең түрде шарпуына өз үлестерін қосады.

1847 жылы жаз айларында Есет Көтібарұлы бастаған көтерілісшілер Ресей көпестерінің бірнеше керуендерін тонаушылыққа ұшыратады. Сол жылы 18 шілдеде Есет Көтібарұлы бастаған көтерілісшілер Орынбор және Орал әскерлерінің 200 казагынан және патша үкіметіне қызмет еткен сұлтандар басқарған 120 казактан құралған жазалау әскеріне шабуыл жасайды. Алайда көтерілісшілер 30 адамынан айырылып Арыс

Бұрта және Имеш-Шаған алқаптарына қарай шегініп, сол жерде жасырынады. Орынбор генерал-губернаторы қайткенде де Есет Көтібарұлын ұстауды және оны орыс билігін мойындатуға нұсқаулар беріп, полковник Кузьминский мен Дерышев және майор Михайлов басқарған жазалау әскерін қазақ даласына жібереді. Сондықтан Хиуа ханы батыл іс-қимылдарға көшіп, 1848 жылы мамыр айында Арал теңізінің батыс жағалауына 12 мың әскерін және оларға қосымша көмек ретінде Есет Көтібарұлы басқарған 6 мың қазақ жасағын аттандырады

Жазалаушылардың алға жылжуын тоқтатып қана қоймай, олардың қырағылығын бәсеңдетуді ойластырған Есет батыр өзінің інісі Шынтемір арқылы патша әкімшілігіне хиуалықтар Кіші жүз жерінен кетті деп жалған мәлімет жібереді. 26 мамырда Үстіртке жеткен мұздай қаруланған орыс әскеріне 7 мың адамнан тұратын Хиуа әскері мен Есет батыр бастаған қазақтар батыл түрде шабуыл жасайды. Алайда шайқас кезінде патша әскерлерінің зеңбіректері шешуші рөл атқарып, хиуалықтар мен қазақтарды шегіндіреді.

1848 жылы мамыр айының аяғында 600 адамнан тұратын хиуалықтар мен қазақтардың жасағы Арал бекінісінен 60 верст қашықтықта прапорщик Яковлев басқарған 170 әскерімен кездесіп соғысады. Прапорщик Яковлев олардың жеті шабуылына тойтарыс береді. Яковлевке көмекке әскер келе жатқанын естіген хиуалықтар кейін шегінеді.

Хиуа ханымен қатар шектілердің батыры Есет Көтібарұлы да және басқа да орыс билігіне наразылық танытқан қазақ сұлтандары Кіші жүз қазақтарының руларына хаттарын таратып, онда оларды мұсылмандық бірлік пен қозғалысқа шақырады. Әсіресе, Орынбор генерал-губернаторы В.А.Перовскийдің 1853 жылдың көктем айында Сыр өңіріндегі қоқандықтардың Ақмешіт бекінісіне қарай жорыққа аттанған әскердің қару-жарақтары мен жабдықтарын тасымалдауға түйелер мен оған қызмет жасайтын лаушыларды жергілікті халықтан жинауы көтерілістің қайтадан өршуіне алып келді. Есет Көтібарұлы бастаған көтерілістің патша әкімшілігі үшін қауіпті болғаны соншалықты жоғарыда көрсетілген жазалаушы әскермен қатар Орал бекінісінен майор Михайловтың басқаруында 300 адамдық әскери топты және сұлтан Елекей Қасымұлы басшылығымен 600 адамнан тұратын жасақты Арал бекінісінен аттандырады. Осылайша Жем бойынан бастап Кіші Борсық, Үстіртке дейінгі аралықты жайлаған Есет Көтібарұлының көтерілісшілері мен оған қолдау көрсеткен жүздеген қазақ ауылдары жан-жақтан қыспаққа алынады.

Ал, патша өкіметі болса, көтеріліске шыққан қазақтардың көтерілісін басуға қаншама рет талпынып, оларға қарсы бірнеше рет жазалаушы әскерін аттандырса да, бәрі де нәтижесіз аяқталған. Осы кезде патша әскерлерінің сәтсіз аяқталған әрекеттерін көрген Есет бастаған қазақтар 800 сарбазбен орыс әскеріне қарсы шайқасуға бел байлайды да, соғысқа әзірленеді.

Орыс әскерлері Ақмешіт бекінісін алған соң патша әкімшілігі қайтадан Есет Көтібарұлы бастаған көтеріліске назар аударып, оларға қайтадан жазалаушы әскерлерін жасақтап, 1854 жылы наурызда көтерілісшілерді қоршауға алу мақсатында Жаңа Арал бекінісінен Азовскийдің және Орал бекінісінен барон Врангельдің басқаруымен әскери топтар екі бағыт бойынша жорыққа шығады. 1855 жылы Ресей империясының Қырым соғысында жеңіліс табуы Есет Көтібарұлы бастаған көтерілістің қайтадан күшеюіне алып келеді. Көтерілісшілер Хиуа хандығынан көмек ала отырып, шекара бойындағы бекіністерге шабуылды үдете түседі. Мәселен, 1855 жылы жаз айларының басында Ерназар Кенжалыұлы бастаған көтерілісшілердің бір тобы Орал бекінісіне келе жатқан 11 адамдық Ткачев бастаған қарулы казактарға тап беріп, 6 казакты өлтіреді де, қалғандарын тұтқынға алады. Тек Ткачевтың өзі әрең дегенде қашып құтылады.

1855 жылы көктемде патша әкімшілігіне Есеттің жасағындағы сарбаздардың саны 2000-ға жеткені және көтерілісшілердің негізгі күші Жемнің жоғары бойындағы Құмжарған деген жерге келгені жөнінде тыңшылардан мәліметтер түседі. Келіп түскен мәліметтерді сараптаудан өткізгеннен кейін Орынбор жеке корпусының штабы Есет Көтібарұлы бастаған көтерілісті біржолата талқандау туралы жоспар жасап, жазалаушы әскери топтарды үш бағытта жөнелту қажет деп шешім қабылдайды.

1855 жылдың 8 шілдесінде таңсәріде көтерілісшілер күтпеген жерден сұлтанның қосынына шабуыл жасап, казак әскерлеріне соққы береді де, Арыстан Жантөрин бастаған он шақты би-атамандарды өлтіріп кетеді. Партизандық соғысын жандандырған Есет Көтібарұлы бастаған көтерілісшілердің келесі бір тобы 21 шілде де Ойсылқара өзенінің Көкбақты шатқалындағы шекаралық шепке келе жатқан арбакештерге соққы беріп, 6 адамды өлтіріп, екеуін тұтқындап, қалған жаралыларды өлтірмей далаға тастап кетеді. Партизандардың тағы бір тобы Ор бекінісінен Арыстан Жантөрин әскеріне көмекке бара жатқан казактардың шағын әскери тобымен шайқасқа түсіп, оларды жойып жібереді.

2. Билеуші-сұлтан Арыстан Жантөрин өлтірілгеннен кейін бір апта өткен соң бастапқыда Орынбор, Ор және Калмыков бекіністерінен шыққан жазалаушылардың үш әскери тобы және бірнеше ұсақ ұшқыр әскери топтар далаға жіберілді.

Партизандық әдіс-тәсілді жетік меңгерген көтерілісшілерді түпкілікті талқандау мүмкін емес екенін жақсы түсінген жазалаушы әскерлердің басшысы Кузьминский де өзінің тактикасын өзгертіп, ендігі кезекте көтерілісшілердің соңына түсуді бәсеңдетіп, барлық күшті «бүлікшілерге» дем беріп отырған ауылдарды нысанаға алады. Бейбіт жатқан ауылдарды тонауда шектен шыққан жазалаушылар тіпті алдарында кез келген ауылды көтерілісшілерге көмек беріп отырсындар деген сылтаумен шауып, мол олжаға кенеледі.

1855 жылы 3 тамызда полковник Кузьминскийдің әскери тобы шекаралық шептен 360 шақырым қашықтықтағы Темір мен Жемнің қосылар тұсындағы Құмжарған сайында 2000 адамдық жасағы бар Есет бастаған көтерілісшілердің жүргені туралы тыңшылардан хабар алысымен жылдам қимылдап оларды қуып жетеді. Қару-жарағы сақадай сай әскермен соғысуды жөн санамаған көтерілісшілер топ-топқа бөлініп, далаға қарай шегіне қашады. Құмға қарай кеткен көтерілісшілерді қууға батылы бармаған Кузьминский өз әскерлерін бірнеше топтарға бөліп, қорғансыз қалған бейбіт ауылдарды қатыгездікпен ойрандауға бұйрық береді.

1856 жылы көктем қазақ даласына кештеу келіп, наурыз айында борандар жиі-жиі болып, аяз күшейіп тұрғандықтан қазақ даласында жұт болып, көтерілісшілер қиын жағдайда қалады. Әсіресе жазалаушылардың шапқыншылығы кезінде малдарынан айырылған қазақ ауылдарының жағдайлары тіптен мүшкілге айналып, бірнеше ауылдар аштан қырылып қалады.

1856 жылы 8 қыркүйекте Ноғайты деп аталатын жерде Назар руының Тоқал атты бөлімшесінің ауылдарын талқандап, қарсы соғысқан бірнеше көтерілісшіні өлтіріп, барлық мал-мүліктерін тонап кетеді. Әсіресе, Есеттің ең жақын серіктерінің бірі Тілеу руының биі Жәмек Жаулыбайұлының Орынбор Шекара комиссиясынан кешірім сұрап, жағдайдың қиындығына байланысты Ырғыздың түбін қыстап шығуы туралы өтініші көтерілісшілерді есеңгіретіп тастайды. Осы уақытта Есет Көтібарұлының да жағдайы да ауырлап кетеді. Патша әкімшілігі 1857 жылы 20 сәуірде Үлкен Борсықтың Қаратамақ, Қасқажол атты жерде орналасқан Есетке қарсы подполковник Бородин бастаған 300 адамдық жазалаушы әскерін жібереді. Маусымның аяғында Асмантай құмында жазалаушы әскерлер Есеттің көтерілісшілерімен кездеседі. Осы шайқастан кейін жазалаушылар тағы да бірнеше рет жеңіске жетіп, Боранқұл және Үкі Шанинді, Байназар Жаманбалин, Қойбағар Жүсіпұлы, Мұхамедшәріп Наурызұлы, Әлден Өтепұлы, Құрман Мұхамбетұлы, Шорбас Атамбекұлы сияқты көтерілісшілерді тұтқынға алады. Кейін олардың көпшілігі атылды немесе Сібірге жер аударылады. Сондай-ақ, Мыңтай Дөнентайұлы, Түрке Тастемірұлы, Сары Төлекұлы, Есжан Тоқпанұлы, Қарақұл Тұрмұхамбетұлы, Досмұрат Дәуітбайұлы, Дәуітбай Бекешұлы сияқты билер бастаған қазақ ауылдары Ресейдің билігін мойындап, салық төлеп тұруға уәде береді. 1858 жылы 31 мамырда Жем бойындағы Шошқакөл деген жерде Есет Көтібарұлы мен Орынбордың генерал-губернаторы А.Катениннің арасында келіссөз жүріп, онда Есет Көтібарұлы көтерілісті тоқтататынын, ал патша әкімшілігі болса көтеріліске қатысқандарға патшаның атынан кешірім берілетінін мәлімдейді. Осылайша он жылға созылған Есет Көтібарұлы бастаған қазақтардың азаттық күресі аяқталып, тарих беттерінде мәңгіге қалды.

Пысықтау сұрақтары:

1. Есет Көгібарұлы бастаған көтеріліс Қазақстанның қай өңірін қамтыды?
2. Есет батырдың көтерілісін қолдаған рулар мен оларды басқарған батырлар кімдер?
3. Патша жазалаушы әскерімен соғыста Есет батыр қандай ұрыс тәсілдерін қолданды?
4. 1855 жылы Есет батыр көтерілісінің қайта күшеюіне алып келген жағдай?
5. Орыс әскерлеріне қарсы күресте Есет қай хандықтың қолдауына арқа сүйенді?

§7. Сыр өңіріндегі қазақтардың азаттық күресі

1. Орыс әскери құрылымдарының Сыр бойына басып кіруі және Ақмешіт қамалы үшін шайқас

2. Өңірдегі Ресей билігінің орнауы және оған қарсы қазақтардың күресі

1. XIX ғасырдың II жартысынан бастап Ресей империясы бүкіл Оңтүстік Қазақстан мен Орталық Азияны жаулау үшін өз әскерін даярлай бастады. Өйткені осы өңірлерді толық басып алу арқылы патша өкіметі бірнеше стратегиялық жағынан маңызы бар жоспарларын жүзеге асыра алатын еді.

Әсіресе патшалы Ресейдің Сыр бойына қарай ұстанған бағытының нәтижелі болуына және Хиуа хандығының әлсіреуіне 1833 жылы В.А.Перовскийдің келуімен күшейе түсті. В.А.Перовский хиуалық көпестерді қасақана тұтқынға алып екі елдің арасын шиеленістіреді. Көпестерді тұтқынға алуы және саудаға тыйым салуы Хиуаның экономикасына соққы болып тиеді. Дегенмен 1839-1840 жылдары патша өкіметінің Хиуаға жасаған жорығымен бірге дипломатиялық елшіліктерінің де сәтсіздікке ұшырауы, оның империялық мүддесіне нұқсан келтіргенімен, қазақ даласының Сыр өңірін иеленуге деген ұмтылысын бір сәтке де тоқтатпады.

1846 жылы 10 қаңтарда Сырдарияның төменгі ағысын зерттеуге және бекініске қолайлы орынды анықтау мақсатында капитан Шульц пен геодезист Лемм басқарған 200 Орал казактарынан тұратын әскери-барлау экспедициясын жібереді. Сыр бойын зерттеу кезінде капитан Шульцке мынадай міндеттер жүктеледі: Орал бекінісінен Сыр бойына дейінгі аралықтағы қысқа жолдарды картаға түсіру, Сырдарияның төменгі ағысында бекініске қолайлы жерді табу, өзенде кемелердің жүзу мүмкіндіктерін анықтау және казактарды қоныстандыратын аймақтарды белгілеу және тағы басқалары.

Райым бекінісі салынған соң, патша өкіметінің нұсқауы бойынша 1847 жылы 11 шілдеде Арал теңізіне «Николай» және «Константин» кемелері түсіріліп, оған басшылық жасау лейтенант Бутаковқа

жүктеледі. Орыс теңіз күштерінің Арал теңізіне келуіне қатты алаңдаған Хиуа ханы Мұхаммед Амин кемелерге бақылау жүргізу үшін, 200 сарбазды Бұршек тауына, 600 адамды Амударияның төменгі ағысына және 300-ге жуық хиуалықты Қосарал фортындағы кемеге шабуыл жасауға жібереді. Дегенмен Сыр өңіріне басып кірген патша әскерлерінің басқыншылығына қарсы хиуалықтар мен қазақтар қарулары орыс әскерлеріне қарағанда өте әлсіз болса да өз күрестерін жалғастыра береді. Олар осы күресте партизандық соғысу тәсілдерін шебер түрде қолданып отырған. 1848 жылы мамыр айының басында хиуалықтар мен қазақтар Арал бекінісіне шабуыл жасап, бірнеше әскерді тұтқынға алып кетеді.

Сол уақыттары Қоқан хандығы патша өкіметінің қазақ даласы мен Орталық Азияға басып кіруіне байланысты қарсы тұру үшін және жергілікті қазақтарды өз ықпалында сақтап қалу мақсатында Сыр бойына Ақмешіт бекінісімен қатар Жаңақорған, Жөлек, Ақмешіт, Күмісқорған, Шымқорған, Қосқорған, Дінқорған және тағы басқа да бекіністер тізбегін салып, Ақмешіт бекінісін осы бекіністердің орталығына айналдырды.

В.А.Перовскийдің нұсқауын орындауға шыққан полковник Бларамберг 1852 жылы 3 шілде күні 30 күнге жететін азық-түлігін алып, 3 зеңбірегі бар 300-ден астам әскерді бастап жорыққа шығады да 18 шілдеде Ақмешіт бекінісіне жетеді.

1853 жылы 22 сәуірде әскер саны анықталғаннан кейін Ақмешітке қарай жорық басталады. Мұрағат деректері бойынша жорыққа 1 генерал, 6 штаб офицері, 34 обер-офицер, 16 шенеунік, 113 унтер-офицер, 9 кернейші, 1561 қатардағы жауынгер, 424 саптан тыс жауынгерлер қатысқан. Патша өкіметі бұл әскери іс-шараға жоғары деңгейде дайындалғаны соншалықты, оған сол уақыттағы орыс әскерінің барлық түрлері: жаяу әскер, атты әскер, зеңбірек батареялары, инженерлік топ, саперлік бөлім, казактар және әскери флотилия кірген. Ақмешітті басып алған патша өкіметі бекініске мыңға жуық әскермен бірге 16 зеңбірегі бар күшті гарнизонды орналастырады. 26 тамызда І Николай Ақмешіт бекінісін Орынбор генерал-губернаторының құрметіне «Перовский» форты деп өзгертеді. Осылайша В.А.Перовский бастаған орыс әскерлерінің Сыр бойына жасаған басқыншылық жорығы Ресей империясы үшін әскери стратегиялық және саяси – экономикалық жағынан аса маңызды болды.

2. Әскери және саяси-экономикалық жағынан үлкен маңызы бар Ақмешіт бекінісінен айрылып қалғанына көнгісі келмеген қоқандықтар орыс билігінен оны қайтару жолында барынша күштерін салып, жанталаса күресті. 1853 жылы 24 тамызда Ташкенттен Сәбден қожа бастап, оған 7 мың Ұлы жүз қазағы мен 700 хиуалық қазақтар қосылады. Қоқандықтардың Ақмешітке жасаған жорығы орыстарға көп шығын әкелсе де сәтсіз аяқталады.

24 қарашада басталған жорықты Ташкент қазақтары Софы бек пен мыңбасы Қасым басқарады. Жорыққа түйелерге жегілген 17 зеңбірегі бар 10 мыңнан аса адам қатысып, 4 желтоқсанда олар Жөлекты басып алады да, 14 желтоқсанда Ақмешіттің түбіне келіп орналасады. Бұл жолы да ташкенттіктерге Қоқан тарапынан көмек берілмейді. Басқыншыларға қарсы күресте Сыр бойындағы қазақтардың бір бөлігін басқарған Кенесарының ұлдары үлкен белсенділік танытып, Қоқанды барынша қолдап, тіпті хандықтағы белді әскери басшылық дәрежелерін иеленген. Осы жағдай Сыр бойына бекініп алған Ресей империясы үшін Оңтүстікке қарай жылжуға мүмкіндік берсе де, патша өкіметі бұл қолайлы сәтті пайдалана алған жоқ. Өйткені Түркиямен болған соғыс, Есет Көтібарұлы бастаған қазақтардың көтерілісін басуға күштердің бөлінуі патшалы Ресейдің өңірде қажетті әскери күштерді топтастыруға шамасы келмей, Қоқанға қарсы шешуші әрекеттерге бара алмады. Сондықтан сырдариялық әкімшілік Қоқанды қолдаған немесе оның иелігіне көшіп кеткен қазақтарға қысым көрсету мақсатында өз билігін мойындаған қазақтарды барымтаға жұмсап, қазақтарды бір-біріне айдап салумен айналысты. Сонымен қатар 1853 жылдың аяғында В.А.Перовский қазақтың сұлтаны Елекей Қасымұлына және басқа да қазақ билеушілеріне кіші-гірім қарулы әскер жасақтап Ресей билігіне өтпеген қазақ руларының малдарын айдап әкелу туралы нұсқаулар береді. 1854 жылы 11 ақпанда жүктелген міндетті «адал» атқарып, Ресей билігіне шын ықыласымен қызмет атқарған шөмекейлердің басшысы старшина Елекейге патша өкіметі 200 сом ақша және оның хатшысына 50 сом жалақы тағайындайды.

1855 жылы 13 қыркүйекте Кенесарының келесі бір ұлы Ахмет пен ханның немере інісі Көкше Есенгелді қыпшақтардың ауылын шауып, 293 жылқысы мен 90 түйесін айдап кетсе, Тайшық бастаған 60 қазақ Қарасу алқабында мекендеген қыпшақтардың ауылын тонап кетеді. Негізінен Ресей билігіндегі қазақтарға шапқыншылықты Ташкент пен Түркістан маңайындағы қазақтар жасаған. 1858 жылы 3 маусымда Түркістан бегі бастаған қоқандықтар шабуылға шығады. Бірақ қоқандықтар жеңіліс тауып кері қайтады. Шайқас кезінде Кенесары ұлы Тайшық пен Түркістан бегі тұтқынға түсіп қала жаздайды. Осылайша бүкіл Сыр бойын өз билігіне бағындырмақ болған патша әкімшілігінің отаршылдық саясатына қазақтардың наразылығы уақыт өткен сайын күшейе түседі. Міне осы кезде Перовск фортын басқа бекіністермен байланыстырған патша үкіметі Сыр бойындағы иелігін кеңейту үшін

Қоқан хандығына қарай жаңа жорықтар жасау мақсатында дайындық жұмыстарына кіріседі. Алайда 1856 жылы басталған қазақтардың көтерілісі бұл жоспарды уақытша жүзеге асырмай тастайды.

1860 жылы 10 тамызда Биманды Саржанов бастаған қазақтар Сыр бойына шабуыл жасаса, 1860 жылы 31 шілдеде Арал теңізінің маңындағы Кіші және Үлкен Борсықтың арасында Ақкете руына жататын Қанабет бастаған әртүрлі рудан құралған қазақтар орыс пикеттеріне шабуыл жасап, 200 жылқыны айдап кеткен.

Перовск маңында жаппас Тілеуқабыл Досанов бастаған қазақтар 1859 жылы 10 наурызда орыс әскерінің кемелерге дайындаған отын қорын өртеп жібереді. Сыр бойындағы орыс шептеріне шабуыл жасап, орыстарды өлтірумен айналысқан Тілеуқабыл Досанов хорунжи Нияз Мұхаммед және Көшірбаевпен бірге Түркістанның бегімен байланысып, олардан Перовскіге шабуыл жасайтын әскер сұраған. Оны кейіннен полковник Черняев 1863 жылы 30 мамырда Созақта ұстап алып Перовскге жібереді. Қолға түскен Тілеуқабылды патша әкімшілігі дарға асады.

1861 жылы 22 қыркүйекте 7 штаб-офицер, 32 обер-офицерлер, 719 төменгі шендегілер және 9 зеңбірек пен 3 ракетасы генерал-лейтенант Дебу басқарған орыс әскері Жаңақорғанға шабуыл жасайды. 1861 жылдың аяғында орыс әскерлерінің қоқандықтардың Жаңақорған мен Дінқорған бекінісін басып алуы Сырдарияның бүкіл төменгі ағысы Ресей империясының билігіне өткенін білдіріп, орыс әскерлеріне Оңтүстік Қазақстанға қарай жылжуына жол ашып берді.

1863 жылы маусымда Сыздық 400 жасақпен Жаңақорғанды алуға бірнеше рет әрекеттенсе, сол жылы 9 қаңтарда қоқандықтардың иелігіндегі 50 адамнан тұратын қазақтар орыстардың билігіндегі қазақтарға шабуыл жасап 5 адамды тұтқынға алып кетеді. Патша әкімшілігі Сыздық сұлтан мен Тұрсынбайдың әрбір басқан қадамын аңдып, олар туралы және Қоқан хандығындағы бүкіл саяси жағдайды білуге қазақтан тағайындалған тыңшыларға арнайы 400 сом күмістей ақша бөлген. Осылайша, патша әскерлерінің Сыр бойындағы бекіністерді алуы отаршылдарға Сыр бойы қазақтарының Ресей билігіне өз еркімен қосылмайтындығын, оларды тек қана қарудың күшімен бағындыру қажеттігін көрсетті.

Пысықтау сұрақтары:

1. Ресей империясының Оңтүстік Қазақстан мен Орталық Азияға басып кіруінің қандай стратегиялық маңызы болды?
2. Орыс әскерлерінің Сыр өңірі арқылы Орталық Азияға ешқандай кедергісіз басып кіруіне қандай жағдай әсер етті?
3. В.А.Перовский басқарған орыс әскерінің Ақмешіт бекінісін басып алуының маңызы қандай?
4. Қоқан, Хиуа хандықтарының орыс әскерлеріне қарсы бірнеше жорықтарының сәтсіз аяқталу себебі неде?

§8. Хиуа хандығы мен Ресей империясына қарсы Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған Арал өңірі қазақтарының көтерілісі.

1. Хиуа хандығына қарсы көтеріліс.

2. 1856-1860 жылдардағы Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы көтеріліс: себебі, барысы, құрамы және жеңілуі.

XIX ғасырдың 30-жылдарында орыстардың Сыр бойына қарай жылжымақ ниетін байқаған Аллақұл хан өңірдегі қазақтарға әрдайым өз ықпалын сақтауға тырысып, қазақтар арасындағы беделді тұлғаларды Хиуа бағытына тарту және оларды Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы пайдалану үшін қолынан келген шараларды барынша жасап бақты. Аллақұл хан Жанғазы сұлтан, Әбілхайыр ханның шөбересі Сауқым, Қайыпқали, сәл кейінірек Елекей немесе Ермұхаммед сияқты сұлтандарды Сыр бойы қазақтарын басқару үшін Хиуаға шақырып, өзінің қамқорлығына алатынын жариялаған. Сонымен қатар, Хиуа ханы Ресей саясатынан ығысқан қазақ сұлтандарын Сыр бойын мекендеген қазақ руларын өзіне бағындыру үшін пайдаланды және олар арқылы қазақтардан алым-салық жинауды көздеді. Сыр бойы қазақтары Хиуаға салық төлеуге міндеттелді. А.Вамберидің мәліметі бойынша, Хиуадағы салық харадж, кеден салығы болып бөлінген. Кеден салығы бойынша жүктегі әрбір заттың құнының 2,5 пайызы ұсталынған. Ал өгіз, түйе, жылқы малының басына 1 теңгеден төленген. Бұлардан басқа Хиуаға бағынатын халықтарға зекет, соғыс жағдайында түрліше - салықтар енгізілген.

1835 жылғы қараша мен 1836 жылдың сәуірі аралығында Бұқараға барып қайтқан прапорщик И.В.Виткевичтің жазбасында «Калугада қайтыс болған Арынғазы билігінің құлауынан кейін, хиуалықтар кішкене шекті мен төртқара руларына Хиуа ханы болған Қайыптың немересі, Шерғазының баласы, Жанғазыны хан сайлады. Бұл хан жас адам, егер хиуалық зекетшілер болмаған жағдайда, оның өткен керуендерден алым-салық жинауға өкілдігі болды. Ол жазда Ырғызға келеді, тіпті бұл өзеннен өтіп кетеді. Сонымен бірге өзіне бағынатын рулардан зекет жинайды және өткен жылы Орск керуеніне екі есе салық салды, сол үшін үшінші жылы керуен зекет төлемей өтті. 700 қолмен келген ол керуенді тонар еді, егерде керуен жүк таситын қайықтар арқылы Сырдан өтпесе. Өзен арқылы келіссөздер жүргізілгенімен, ақырында талап етілгенді төлеу керек болды».

Ресей империясының Арал өңіріндегі қазақтарды бағындыру үшін жасаған әскери жорықтары мен дипломатиялық әрекеттері сәтсіздікке ұшыраса да оның империялық тәбетін бір сәтке де тоқтата алмады. Қайта керісінше бұрынғыдан да күшейе түседі. Өйткені жорықтан кейін Арал өңіріндегі қазақтардың патша билігіне деген қарсылығы бәсеңсіп қалған еді. Себебі Жанқожа батыр, Есет батыр, Әзберген би, Ақтан батыр сияқты қазақ билеушілерінің арасына жік түседі. Оның түпкі

себебі 1842 жылы 23 қарашада қайтыс болған Хиуа ханы Аллақұлдың орнына таққа отырған оның баласы Рақымқұлдың халыққа деген шектен тыс қаталдығы жатты: «Хиуалықтар қазіргі ханын ұнатпайды. Шектен тыс қаталдығы және Рақымқұлдың жарлықтарында жиі орын алған заңсыздықтар тұрғындардың оған деген ашу-ызасын туғызуда». Рахымқұл ханның қатал болғаны соншалықты Арал өңіріндегі қазақтардың Хиуаға қарсы көтеріліске шығуына мәжбүрлейді. Көтерілісті шектілердің батыры Жанқожа бастайды. Жанқожаның туысқан ағасы Ақмырзаның өлтірілуі көтерілістің шығуына себеп болды. Атап айтқанда зекет жинау кезінде Жанқожа батырдың туысы Ақмырза хиуалықтардың қойларды таңдап алуына қарсы шығады. Сол үшін зекетшілер Ақмырзаны ханға алып бару үшін хиуалықтар Сырдан төмен қарай қайықпен жүзген кезде Ақмырза бір хиуалықпен ерегісіп қалып, оны жағасынан алады да суға батып кетеді. Осы уақиғаны бақылап тұрған Ақмырзаның туысқандары хиуалық салық жинаушыларды қырып салады. Зекетшілерді қырумен тоқтамаған Жанқожа бастаған 2000 көтерілісші Бесқала деп аталатын бекіністегі Хиуа бегі Бабажанды өлтіріп, баласы Майқара бекті және Шектілердің ханы Жанғазы мен Омар сұлтанды да тұтқынға алады. Жанқожаға Қаракесек руының қолбасшысы Ақтан батыр бастаған 500 сарбаз қосылады.

Бесқаланың талқандалуын Хиуаға барып келген орыс елшісі Даниелевский мәліметінен көре аламыз: «1842 жылы күзде Бесқала бекінісін қазақтар басып алып, бекініс бастығын өлтіреді. Содан бері Хиуа үкіметі тарапынан Сырдария қазақтарын басқарудың бұрынғы тәртібін енгізетін өкім әлі берілген жоқ». Дегенмен үлкен шектілердің билеушісі, Орта Азия халықтарының арасында беделі бар Әзберген бидің араласуымен Жанқожа батыр Бабажанның баласы Майқараны Хиуаға жөнелтеді де Жанғазыны қайтадан хан етіп көтеруге мәжбүр болады. Осыдан кейін де көтеріліс тоқтамай, Жанқожа 1843 жылы Қуандариядағы Хиуа бекінісін қиратады. Бекіністің қалай қиратылғаны жөнінде Табын руының өкілі Жұмыр Жүзмұхамедұлының 1844 жылы 7 желтоқсанда Орынбор Шекара комиссиясының төрағасына берген мәлімдемесінде былай делінеді: «Жанғазы, Өмірғазы сұлтандар Сыр бойында көшіп-қонған қазақтардан зекет жинау үшін Жанқалада өмір сүрді, бірақ бұл бекіністі Жанқожаның талқандау барысында Өмірғазы ұсталып, ал ағасы Хиуаға қашып құтылған». 1844 жылы күзде Хиуа ханы Рақымқұл Есет Көтібарұлы мен Әзберген биге Жанқожа батырды ұстап, өзіне алып келуін және шектінің қабақ руында көшіп жүрген Өмірғазы сұлтанға Жанқожаға қарсы әскер шығару үшін Хиуаға келуін бұйырады. Хиуа ханына хат арқылы жауап берген Есет батыр мен Әзберген би өздерінің Жанқожаны ұстап, Хиуаға апара алмайтынын, бірақ Хиуа ханы әскер жіберетін болса оған көмек беруге әзір екенін және ханға қызмет көрсетуінің белгісі ретінде Өмірғазы сұлтанды аттармен және адамдармен қамтамасыз еткендерін тілге тиек етеді. Есет

батыр мен Өзберген бидің Хиуа ханына көмектесуге келісім беруінің себебі, олар Жанқожаның көтерілісін қолдаған жоқ. Өйткені Жанқожаның көтерілісі онсыз да бірлігі кеткен қазақ қоғамын ыдыратып, Ресей империясының жаулаушылық саясатына қарсы Хиуа хандығымен бірге біртұтас майданның құрылуына қайшы келді. Сондықтан олар мәселені шешуде Жанқожаны қан төгуге емес, келіссөз арқылы шешуге шақырды. Алайда басты қауіп Хиуадан емес, Ресей жақтан келе жатқанын Жанқожа батыр кейін өте кеш түсінді. Есет батыр мен Өзберген бидің Хиуа ханын қолдауы Жанқожаның жалғыз қалғанын білдірді. Оны 1846 жылы Жанқожаның шекаралық орыс өкімет орындарына жіберген хаты дәлелдейді: «Хожа Нияз бастаған хиуалықтар мен Жанғазы мен Елекей сұлтандардың қарауындағы көптеген қазақтардың бекініске жиналып, осы жаққа өткендігін, менің қазақтарымды тонап, оларды өлтіреміз деп қорқытып жатқандығын хабарлаймын. Бұдан қорыққан қазақтар солар жаққа өтіп кетіп жатыр, ал мен оларды тоқтата алмаймын. Маған сеніп қалған мың үйлі қазаққа хиуалықтар мен жанғазылықтар шабуыл жасаған, барлық мүліктерін тартып алып, малдарын айдап әкеткен, әйелдері, балаларын және үлкендерін тұтқынға алған. Осылайша, мың отбасы қайыршылыққа ұшырады, 21 отбасының әйелдері мен балаларын алып кеткен. Мен қарауылдыққа жіберген бес адамды ұстап алып, төртеуін өлтіріп, бастарын суға тастаған, бесіншісін Жақақай бидің баласын тірідей тұтқынға алып, Хиуаға әкеткен. Егер сіз маған дос болсаңыз және өз бекінісіңізді патшаның бұйрығы бойынша бізді қорғау үшін салсаңыз, маған көмек беріп, осы тонауларды тоқтатыңыз. Олар барлық үйлерді өртеген, балалардың бесіктерін лақтырып, өздерін суға лақтырған. Егер сіз көмек бермесеңіз мен өз қазақтарыма ие бола алмаймын. Қайыршылыққа ұшыраған олар, сіздің көмегіңізді алмаса, Сырдарияның арғы бетіне өтіп кетеді. Сол кезде біздің жұмысымыз бұдан да көбейеді, өйткені руаралық қақтығыстар күшейеді. Орыстар келіп, бекініс салғаннан бастап, арғы бетте көшіп жүрген қазақтар менің қарамағымдағы қазақтарды жек көреді. Бұл жөнінде мен сізге бұрын да айтқанмын және Жанғазының өзі маған жазған хаттарында баяндаған. Мен губернаторға өзімнің орыстармен достығыма тек Елкей мен Жанғазы ғана емес, сондай-ақ хиуалықтар мен қоқандықтардың да қарсы екендігін айтқанмын. Сондықтан сізден мені жаулардан қорғауыңызды сұраймын, менде сіздер, орыстардан басқа дос қалған жоқ», - деп жазған. Бұл орайда батыр Хиуаға қарсы күресте өзіне көмек көрсетуді сұраған.

Жалпы алғанда Жанқожа бастаған шектілердің көтерілісіне қарамастан Хиуа хандығы бұрынғыша Сыр бойы қазақтарын өз ықпалында ұстап қалды. Өйткені Жанқожаның көтерілісіне Әлімұлы, соның ішінде шектілердің бір бөлігі ғана қосылды. Ал басым көпшілігі Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы шыққан Жанғазы,

Елекей, Қожанияз, Есет, Әзберген сияқты сұлтандар мен билердің ықпалынан қалды.

2. Бүкіл Сыр бойын өз билігіне бағындырмақ болған патша әкімшілігінің отаршылдық саясатына қазақтардың наразылығы уақыт өткен сайын күшейе түседі. Міне осы кезде Перовск фортымен шектеліп қалған Ресей билігіне қауіп төнгенін түсінеді.

1856 жылы желтоқсанда басталған Сыр қазақтарының көтерілісі Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы тікелей бағытталып, оны шектілердің рубасшысы Жанқожа Нұрмұқамедұлы басқарды. Бастапқы кезде Ресей бодандығын қабылдап кейін патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы шыққан Жанқожа Нұрмұқамедұлының бұл әрекетіне қазақ-хиуа қатынастарын зерттеуші А.А.Абдуалиев былай деп анықтама береді: «Жанқожа орыс бодандығына өту себебінің бірі Обручевтің қазақтарға жеңіл салық саясатын жүргізуі туралы болған еді, Раим бекінісін салу барысында ордалықтардан түтін салығы мен көлік ретінде пайдаланатын түйеден басқадан салық алмаймын деген келіссөздің бұзылуынан Жанқожа ереуіл бастады». Негізінде көтеріліс №1 форт маңынан қоныс аударушыларға егін өсіруге жер бөлген бекініс басшысының әрекетіне наразылық ретінде басталады. Өйткені қазақ отбасылары өздерінің егістік жерлерінен айрылып, егін салуға жарамайтын, егінді суаруы үшін ағын суы жоқ жерлерге қуылды. Сондай-ақ Арал өңіріне орыстар келген кезден бастап қазақтар оларға түтін салығын төледі және басқа да әр түрлі міндеткерліктерді атқарды. Яғни қазақтар жолдарды жөндеуге, көпірлер салуға, су жүретін арықтарды тазалауға, жергілікті әкімшілік мүшелерін асырауға, жолсапарға шыққан шенеуніктерге қаражат бөлуге, іссапармен келген қызметкерлерге үй беруге, оларға отын жеткізіп беруге міндетті болды. Сонымен қатар жергілікті патша әкімшілігі бекіністерді салу үшін мыңдаған қазақтарды еріксіз айдап әкеп, тегін жұмысқа салды. Сондықтан патша өкіметінің қазақтарды қанауға бағытталған іс-әрекеттері халықты ашындырып, ашық түрде көтеріліске ұласты.

Көтеріліс бүкіл Қазалы аймағын қамтып, оған үш мыңнан аса адам қатысты және орталығы Жаңақала бекінісі болды. Орал бекінісінің бастығы Михайлов Сырдария шебінің бастығы Фитингофқа жіберген құпия хабарламасында «Жанқожаның қарақшылары арасында қарасақалдар, кішкене шектілер және төртқаралардың бір бөлігі бар» деп хабарлады. Бұл рулар әлімұлы тайпасына жататан еді. Ұрыс қарсанында көтерілісшілерге шекті руларынан басқа құмды аудандарды мекендеген басқа қазақ рулары қосылады. Көтерілісті Жанқожамен бірге Сұлтанбөрі, Дабыл, Қожа Баймұхамед және басқалар басқарады. Көтерілісшілер шотпен, сойылмен, кетпенмен қаруланды. Тек азын-аулақ адамдардың ғана мылтықтары болды. 1856 жылы желтоқсанның орта шенінде Жанқожаның жасағы алдымен казактар мекендеген Солдатская слобода поселкасын жойып, №1 Қазалы форты мен Перовск фортының бекіністеріне жақын келіп орналасады да күтпеген жерден

Сырдария шебіне шабуыл жасайды. 1856 жылы желтоқсанның аяғында Қазалыны көтерілісшілер қоршап алады. 28 желтоқсанда форт бастығы Перовскийге былай деп жеткізеді: «Қазіргі уақытта солтүстік жағын қоспағанда фортты бүлікшіл қазақтардың жер-жерде шашыратылып орналастырылған қарақшылары қоршауға алған, олар біздің әскердің кез-келген қозғалысы жағдайында дала түкпіріне кетіп қалады. Сондықтан да гарнизон жыртқыштардың бекініске шабуылын күтіп алуға және сонан соң пішен тасып алумен, форттың әлсіз жақтарын қорғаныс жағдайына келтірумен қызу айналысып отыр».

Бекіністі қорғап тұрған казактардың жүздігі, елу жаяу әскер және 1 зеңбірегі бар орыстардың әскерін басқарған Михайлов көтерілісшілерге қарсы шығады. Фортты жан-жағынан қоршап алған көтерілісшілер болса 3 казакты өлтіріп, қазынаның шөбін өртеп жібереді. Осы кезде көтерілісшілер майор Булатов бастаған орыс әскерлерінің екінші тобымен шайқасқа түседі. Дегенмен соғыс қимылдары желтоқсан айының аяғына дейін созылып, алма-кезек жағдайда өтті. Кенеттен басталған көтерілісті басуға Орынбор генерал-губернаторы Перовский Сырдария шебінің бастығы Фитингофқа бұйрық береді. Ал Жаңқожа бастаған көтерілісшілер болса Қазалы фортына шабуыл жасауға мұқият әзірленеді. 1857 жылы қаңтар айында көтерілісшілердің саны бес мыңға жетеді. Перовскийдің нұсқауын орындаған Фитингоф 9 қаңтарда 1 зеңбірегі және 2 ракеталық станогі бар 300 казак пен 320 жаяу әскерді бастап жолға шығады.

Көтерілісшілермен қақтығыс сол күні Қазалыға жақын жердегі Арықбалық алқабында өтеді. Қамыс арасында жасырынған казак мергендері орыс әскерінің ту сыртына оқ жаудырып, алты адамын жаралайды. Шайқастың шешуші кезеңінде көтерілісшілер шабуылға шығады. Бірақ зеңбірек пен мылтықтардан атылған оқтардың астында қалған көтерілісшілер ауыр шығынға ұшырап, кейін қарай қашуға мәжбүр болады. Ауыр жараланған Жаңқожаның өзін көтерілісшілер оқтың астынан әрең аман алып шығады. Жеңіліс тапқан көтерілісшілерді патша әскерлері аяусыз жазалап, ауылдарын тонап, 212 үйін өртейді. Олжаға түскен ірі қараның өзі 20 мыңнан асады.

Жаңқожа бастаған көтерілістің Сырдағы Ресей билігіне төндірген қауіптің күшті болғанын флигель адютант Бутаковтың 1863 жылы 14 қыркүйекте Орынбор корпусының командиріне жазған хаты дәлелдей түседі. Онда былай делінген еді: «Мен мұнда 1856-1857 жылдары болдым. Ол кезде өңірдегі бүкіл дала Жаңқожа батырдың басшылығымен наразылыққа шыққан еді. Сол кезде біз әрең дегенде форттағы шаруашылықты сақтап қалдық. Соның өзінде бүлікшілер жинап қойған шөбімізді өртеп кетті. Бізде оларды басып тастайтын күш жетіспеді. Тек Перовскіден генерал Фитингоф бекіністегі әскердің жартысын алып келіп қана көтерілісті баса алды. Біздің бақытымызға қарай қоқандықтар осы жағдайды сәтті пайдалана алмады. Хиуалық қазақтар да көтерілісшілерді рухани жағынан қолдады. Кім кепіл бола

алады, сол кездегі бүлік соңғысы деп. Қазіргі уақытта қазақтарға ықпалы бар рубасылар іштей бізге қарсы. Жалпы алғанда бұл жердегі әскердің саны көп болғаны былай тұрсын, тіпті аз. Сырдария шебінің қауіпсіздігі тек Хиуа мен Қоқандағы тәртіпсіздіктердің негізінде ғана аман тұр. Егерде осы хандықтарда тәртіп орнаса немесе Бұхар әмірі оларды өзіне қосып алса онда бізді тыныш қоймайды.

Көтерілістің жеңіліске ұшырауының басты себебі, оның жете ұйымдаспағаны және ол кезде заманының ең озық әскери техникамен күшті қаруланған орыс әскерлеріне қарсы найза, қылыш, садақпен қаруланған қазақ жасақтарының жеңіске жетуі мүмкін емес еді. Сонымен қатар көтеріліс Сыр бойы аймағынан шықпауы және қазақ руларының өзара ортақ іс-қимылдарының үйлеспеуі себеп болды. Сырдария қазақтарының көтерілісінің қайталануынан қорыққан патша 1858 жылы бүлікке қатысқан қазақтарға кешірім беретін жарлық шығарады. Бұл жарлық та көтерілістің бәсеңдеуіне септігін тигізген. Сондай-ақ, патша өкіметі көтерілісшілердің үрейін алу үшін оларға Ресейдің күш-қуатын көрсетуге тырысқан. Осы мақсатпен 1860 жылы 19 мамырда Есет Төлепов пен төртқара руының биі Сердалы Бекчуринді Санкт-Петербургке патшаның қабылдауына жібереді.

Көтеріліс 1860 жылы да тоқтамай сұлтан Бөрі, Жанқожа, оның ұлы Итжемес, немерелері Жанқұлы мен Жанмырза орыс билігіне қарсы әрекеттерін жалғастырған. Катенин 1860 жылы наурыздағы әскери министрге жазған хатында Жаңадария маңында старшина Елекей Қасымовтың басшылығындағы әскер 1860 жылдың қысында Жанқожа жасақтарынан талқандалғанын көрсетеді.

Пысықтау сұрақтары:

1. Жанқазы ханның Хиуа хандығымен қандай байланысы болды?
2. Хиуа хандығына қарсы көтерілістің шығу себебі?
3. Патша үкіметінің қарсы көтерілістің себебі, сипаты және құрамы?
4. Жанқожаның Кіші жүздің хан-сұлтандары және батырларымен қандай байланысы болды?

§9. Әзберген Мұнайтпасұлы және оның азаттық қозғалыстағы орны.

1. Патша өкіметінің Арал өңіріне шапқыншылығы және Әзберген би
2. Әзберген би және Хиуа хандығы
3. 1869 жылғы Орал және Торғай облыстарындағы көтерілісті ұйымдастырудағы Әзберген бидің рөлі
4. XIX ғ. 70 ж. Әзберген бидің азаттық күресі

1. XIX ғасырдың I жартысында патша өкіметі капиталистік қатынастарға түскен өзінің экономикасына қажетті шикізат көздерін табу үшін жаңа отар елдерді иелену жолында Шығысқа қарай ентелеп кіре бастайды. Осы мақсатты жүзеге асыру жолында патшалық Ресей қазақ даласының бүкіл дерлік аумағын батысынан шығысына қарай бекіністер, форттар, форпостар, кордондар мен пикеттерден тұратын үздіксіз әскери шептер тізбегін салды.

Сондай тарихи тұлғалардың бірі Өзберген би еді. Ол елдің тәуелсіздігі үшін патша өкіметіне де, Хиуа хандығына да бағынбаған тәуелсіз тұлғаға айналды. Өзберген би өмірінің соңына дейін патша билігіне толықтай мойынсұнбады. Өзберген бидің отаршылдармен соғысы XIX ғасырдың 30 жылдарында басталады. Ол Жоламан, Жанқожа, Есет, Қарағұл және тағы басқа да батырлар мен билердің Кіші жүздегі Әлімұлы, Жетіру, Байұлының бірсыпыра руларын топтастырып, патша өкіметінің саясатына қарсылық ретінде Ресейдің түкпірінен Орталық Азия хандықтарына жөнелтілген сауда керуендерін шауып алу, Хиуа хандығымен бірлесіп, орыс-қазақ әскери топтарына қарсы шығу, бекіністі шептерге шабуыл жасау қимылдарының бәріне қатысып, көптеген тәжірибе жинақтайды. Әсіресе Өзберген би Орынбор әскери губернаторы В.А.Перовскийдің 1839-1840 жылдардағы Хиуаға жасаған жорығына қарсылық көрсетуде ерекше белсенділік танытады.

1839 жылы 12 наурызда Ресей императоры I Николай Хиуаға жорықты бастауға жарлық шығарып, оған жан-жақты дайындалуға рұқсат береді. Патша өкіметінің Хиуаға жасалатын жорықты «Орта Азияда орыстардың сауда мүдделерін қорғау, орыстың қол астындағы қазақтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету және Хиуадағы орыс тұтқындарын азат ету» деп бүркемелегенімен негізгі мақсаты Ресей билігіне бағынғысы келмеген қазақтарға түпкілікті өз үстемдігін орнатуға бағытталды.

1839 жылы 12 қарашада В.А.Перовский 22 зеңбірек пен 4 ракеталық станогі бар 5325 адам және 1735 қазақ лаушыдан тұратын мол әскери күшті бастап жорыққа шығады. Өзберген би бастаған қазақтар да орыс әскерлеріне қарсылығын күшейтіп, станицалар мен пошталарға, керуен жолдары мен орыс әскерлерінің азық-түлік тиеген керуендеріне шабуылдарын үдетеді. Осындай шайқастардың бірінде Өзберген би бастаған партизан жасақтары 1839 жылы 13 қарашада Бұхараға аттандырылған Е.П.Ковалевскийдің экспедициясын жойып, оның басшысы Е.П.Ковалевскийді тұтқынға түсіреді. Кіші жүз қазақтарының ашынғаны соншалықты Өзберген би және тағы басқа да қазақ рубасылары бастаған қазақ жасақтары Ресейден Орталық Азияға немесе Орталық Азиядан Ресейге бірде-бір сауда керуенін жібермей қояды.

1844 жылы күзде Хиуа ханы Рақымқұл Есет Көтібарұлы мен Өзберген биге Жанқожа батырды ұстап, өзіне алып келуін және шектінің қабақ руында көшіп жүрген Өмірғазы сұлтанға Жанқожаға қарсы әскер шығару үшін Хиуаға келуін бұйырады.

Сондықтан да XIX ғасырдың 50 жылдарының басында Есет Көтібаров бастаған көтеріліс бәсеңсіп, Есеттің өзі патша әкімшілігімен келіссөз жүргізіп, оның билігіне өте бастағанда Әзберген би өз ауылдарын Хиуаның иелігіне өтіп кетеді де өзінің азаттық күресін жалғастыра береді. 1847 жылы патша өкіметі үшін әскери жағынан өте маңызды Райым бекінісінің салынуы, орыс әскерлеріне Қоқан хандығының иелігіне кіруге мүмкіндік берді. 1854 жылы қазан айында Хиуа ханы Әзберген биге 1847 жылы талқандалған Жаңақаланы қалпына келтіруге де жарлық береді. Әзберген би бастаған қазақтардың Хиуа иелігінен қауіп төндіруі Сыр бойындағы патша әкімшілігін қиын жағдайға қалдырады.

Алайда 1857 жылы Хиуада басталған түрікмендердің бүлігі Әзберген бидің бұл жоспарын жүзеге асырмай тастайды. Көтерілістің бүкіл Қазалы аймағын қамтып, оған үш мыңнан аса адам қатысуы және орталығы кезінде Әзберген би қалпына келтірген Жаңақала бекінісінің болуы көтерілістің алдын ала жоспарланғанын аңғартады.

2. XIX ғасырдың 40-50 жылдарында патша өкіметінің Арал өңірі мен Сыр бойына басып кіріп, осы өңірге орналасуы жергілікті халықты ғана емес көрші жатқан Хиуа хандығының да наразылығын туғызды.

Жалпы алғанда Әзберген бидің Хиуаға қоныстануы хандықта болған бірнеше саяси оқиғаларға байланысты тұрақты жағдайда болмады. Оның себебі хандықты билеген хандардың алмасуы және хандықтағы қарақалпақ, түрікмендердің Хиуаға жасаған бірнеше көтерілістері әсер етті. 1856 жылы Хиуа ханы Сейд Мұхамед көтерілісті әскери күшпен басу мақсатында әскери дайындықтар өткізеді. Сондай-ақ, ол Әзберген бидің кеңесі бойынша қарақалпақтардың күшін әлсірету үшін әр түрлі әдіс-тәсілдер қолдануға кіріседі. Яғни, ол әуелі қарақалпақтардың рубасыларына хат жазып, оларды бірлікке шақырады. Содан кейін қарақалпақ рубасыларының бір бөлігін әскери қызметке тарту арқылы өз жағына шығарады да 1856 жылдың ақпан айының соңында Хожелінің қасында көтерілісшілердің қалған бөлігіне ауыр соққы береді. Осыдан соң қарақалпақтар 1856 жылдың маусым айында түпкілікті жеңіліс тауып, Хиуа билігін қайтадан мойындайды.

Хиуа иелігінде тұра берсе жағдайдың одан сайын қиындай түсетінін түсінген Әзберген Мұңайтпасұлы 1859 жылы 2000 түтінмен Кіші жүзге кері оралды. Осылайша, Хиуа хандығының қазақ-түрікмен қатынасының шиеленісін шешуге көмегі болмағандықтан және қарамағындағы халқын аман сақтап қалу мақсатында Әзберген Мұңайтпасұлы Ресей билігін мойындауға мәжбүр болады. 1859 жылы Кіші жүз қазақтарына оралған Әзберген биді орыс әкімшілігі құшақ жая қарсы алды десе де болады. Әзберген би патша өкіметінің отаршылдық саясатынан әбден түңіліп, Қызылқұмға көшіп кетіп, сонда патша өкіметіне қарсы қимыл көрсетіп жүрген Кенесарының ұлы Сыздық төремен байланысқа түседі. Қызылқұмға келген Әзберген би 1866 жылы 28 сәуірдегі мәлімет

бойынша Сыздықты жігіттермен және азық түлікпен жабдықтап отырған.

3. 1868 жылғы патша өкіметінің «Уақытша Ережесіне» қарсы бағытталған Орал, Торғай облыстарының қазақтары ұйымдастырған көтеріліс жеңіліс тапқан соң Әзберген би, Ханғали Арысланұлы, Дәуіт Асауұлы, Сейіл Түркебайұлы өздерінің ауылдарымен бірге қайтадан Хиуа хандығына өткеннен кейін де Ресейге қарсы күресін тоқтатпады.

Орынбор генерал-губернаторы генерал-лейтенант Веревкин болса Әзберген биге Хиуа жорығына шыққан орыс әскеріне жол көрсеткені үшін кешірім беріп, оны 1873 жылы 21 қарашада Торғай облысының аумағына елімен бірге қоныстануға жібереді. Алайда Торғай облысының әскери губернаторы Әзберген би аймақтағы тыныштықты бұзады деп оны өз қарамағына алудан бас тартады. Торғай облысының әскери губернаторының өтінішін қабылдаған Орынбор генерал-губернаторы Әзберген биді және тоғыз туысқанын Ембі уезінің Қошқарата болыстығына жібереді де, Әзберген бимен көшіп келген туысқандарын әр болыстықтарға бөліп тастап, сырттарынан мықты бақылау қояды. Осылайша патшалық Ресей билігін мойындаған Әзберген би отаршылардың жасаған «тәртібіне» мойынсұнуға және азаттық қозғалыстан бас тартуға мәжбүр болады.

1878 жылы шілде айында патша әкімшілігі Әзберген биді ұстау үшін құрамында Торғай, Елек, Николаевск уездерінің бастықтары бар Орынбор қаласының полиция басқармасы бастаған арнайы штабты құрып, іске кірістіреді. 1878 жылы 28 қыркүйекте далада патшаның жендеттерінен қашып жүрген Әзберген би Боқал сайында тұтқынға түседі де сол күні Ырғыздағы түрмеге қамалады. 1879 жылы 16 ақпанда казактар Ырғыз түрмесінде отырған Әзберген биді алып, 5 маусымда Орынбордың түрмесіне жеткізеді. Екі жыл тергеуде отырған Әзберген биді 1-ші гильдия көпесі Василий Ефимович Мякинковтың өтінішімен кепілдікке беріліп, оның жауапкершілігімен тұтқынды абақтыдан босатады. 1881 жылы қаңтарда орыс әскері Геок-Тепені алды. Шамасы Әзберген Мұңайтпасұлы осы Геок-Тепені алу операциясынан кейін қайтыс болады. Міне, осылайша Әзберген Мұңайтпасұлының өмірінің соңғы сәті де патшалық Ресейдің Орталық Азияға жүргізген басқыншылық соғыстарымен тұспа-тұс келді.

Пысықтау сұрақтары:

1. Қандай оқиға XIX ғасырдың екінші ширегінен бастап қазақ даласындағы жаппай наразылықтың өршуіне әкеп соқты?
2. Патша өкіметінің Хиуа хандығына жасаған жорықтарының мақсаты қандай?
3. Әзберген бидің патша өкіметіне қарсы соғысы басталған мерзім.

4. Орал мен Торғай облысы қазақтарының көтерілісі кезінде Әзберген би қандай рөл атқарды?

§10. Жетісу өлкесіндегі азаттық күрес және Тойшыбек пен Байсейіт батырлар

1. Орыс әскери құрылымдарының Жетісуға басып кіруі және Тойшыбек бекінісі түбіндегі шайқас

2. Ұлы жүз қазақтарының Верный бекінісінің салынуына қарсылығы және Ұзынағаш шайқасына қатысуы

1. Қазақ хандарының билігін жойғаннан кейін патша өкіметі өзіне бағынышты аймақтарында Ресейлік әскери - әкімшілік жүйесін енгізуге нақты мүмкіндік алып, оны іске асырады.

Нәтижесінде 1847 жылы Қапал бекінісінің іргесі қаланып, 1848 жылдың басында Ұлы жүз қазақтарын басқару және Жетісу өлкесін бақылау үшін Үлкен орда приставтығы деген басқару әскери-әкімшілігі құрылады. Ол Батыс Сібір генерал-губернаторлығына бағынып, Жетісу өлкесіндегі саяси билікке патша әкімшілігі ресми түрде ие бола бастайды. Ресей империясының Ұлы жүз қазақтарын басқару және бақылауды күшейту үшін құрылған әскери мекеме - Приставты тағайындауы, патша өкіметінің Жетісу өлкесін, оны мекендейтін жергілікті халықтың тәуелсіздігін жоя отырып, Орталық Азия хандықтарын жаулап алуға ұмтылғанын айқын көрсетті.

1848 жылы шілде айында Ұлы жүз қазақтары мекендеген Жетісу өлкесіне Қоқан әскерімен келген Нұрмұхамед құсбегі Қамбар сұлтанға және Бейбіт пен Тіленші биге орыстардың билігінен құтылуға, Іленің бергі бетіне өтіп, қарамағындағы руларыңды кәпірлерге қарсы көтеріңдер, сонда біз сендерге қамқор боламыз деп жария салады. Орыстарға қарсы бірге көтерілейік деп Ұлы жүз сұлтандарына жазған қоқандықтардың хатын дулаттардың беделді билері Тойшыбек, Керім, Байзақ, Сыпатай және Рүстем төре қолдайды. Солардың ішінде Тойшыбек би маңызды рөл атқарады. Кейін уақыт көрсеткендей Тойшыбек Жетісудағы азаттық қозғалысқа басшылық жасап, оның нағыз күрескеріне айналды. Тойшыбек би (1783-1860 жж) қазіргі Алматы облысы, Жамбыл ауданының Таран елді мекенінде дүниеге келген.

Ұлы жүзге кіретін Дулат руының Ботпай тармағынан тарайды. Тойшыбектің әкесі Қасаболат Жетісуға танымал батыр ретінде жоңғарлармен соғыста елдің тыныштығын қорғаған. XIX ғасырдың ортасында қазақ даласында айдауда болған поляк төңкерісшісі А.Янушкевич Тойшыбек биді «Ұлы жүздің атақты қазақтарының бірі» деп бағалаған. Ал орыс әскери шенеуніктері «бүлікшіл би Тойшыбек» деген сөз тіркестерін жиі қолданған. Әлкей Марғұлан редакторлығымен

шыққан Ш.Уәлиханов шығармаларының бірінші томында Тойшыбекке байланысты: «қазақтың шапырашты, дулат руларын басқарған ірі қазақ феодалы, Қоқан хандығының басқаруға қойған адамы, Ақсу өзені бойында әскери бекініс салушы», - деген анықтама беріледі.

1850 жылы 15 сәуірде Ұлы жүз қазақтарының приставы Врангельдің орнына келген капитан Гутковскийдің басқаруындағы казактардың жүздігі мен бір жаяу әскер взводы және екі зеңбірегі бар әскер экспедиция Іле өзенінен өтіп, Ұлы жүз қазақтарының бекінісіне қарай бағыт ұстайды.

Тойшыбек қорғаны үшін шайқас 1850 жылы 19 сәуірде басталады. Капитан К.К.Гутковский бастаған орыс әскерлеріне қазақ және қоқандықтардың 3000-дай бірлескен күші қарсы тұрады. Орыс басқыншыларына қарсы Тойшыбек, Шаншар, Діқанбай, Әшекей билер мен Әли, Қамбар, Құдайберген сұлтандар бастаған Ұлы жүз қазақтары бір тудың астына жиналып, ерлікпен соғысады.

Шайқастың келесі күнінде Тойшыбек бастаған қазақ сарбаздарының саны 4000-ға жетіп, осы күнгі шайқас түнге дейін созылады. Бірақ-та орыс әскерлері зеңбіректен оқ жаудырып, олардың шабуылына тойтарыс береді.

Тойшыбек би бастаған көтерілісшілердің жеңісі Жетісуды мекен еткен жергілікті халықты ғана емес, қоқандықтарды да жігерлендіре түсті. Орыс басқыншыларының шабуылына ұшыраған Тойшыбек бекінісі аз уақыттың ішінде қайта қалпына келтіріліп, оның қорғаныс қабілеті бұрынғыдан да беки түсті.

2. XIX ғасырдың II жартысынан бастап патша өкіметі Жетісу өлкесіндегі отарлау саясатын одан ары өрістетіп, Ұлы жүз қазақтарының саяси дербестігін біржола жоюға бағытталған шараларды кеңінен жүргізе бастады. Өйткені 1850 жылдан бастап Іле өлкесіне Сібір казак-орыстарының алғашқы легі келіп қоныстандырылып, олар бірте-бірте қазақтардың отырған жерлерінен ығыстыруға көшеді.

Жетісу өлкесінде орыс үстемдігін нығайтып, Ұлы жүз қазақтарына бақылауды күшейту және оларды қоқандықтардың ықпалынан айыруды көздеген патша өкіметі Тойшыбек бекінісі алынысымен Батыс Сібір генерал-губернаторына Іленің арғы бетіне өз бекіністерін салып, орыс билігін одан әрі күшейтетін шаралар жасауды бұйырады.

Сөйтіп, Іленің сол жағалауында дулаттардың ежелгі қонысында алғашқы орыс әскери бекінісі – Верныйдың негізі қалана бастайды. Жетісу өлкесінде Ресей билігін күшейтуді көздеген Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфорд өлкеге бекініс салып қана қоймай, бұл жерге Ұлы жүз қазақтарының Приставын көшіріп, оның қасында әскер ұстауды ұсынады. Кезінде патша өкіметінің Батыс Сібірдегі әкімшілігі жергілікті халықтың қайтадан бас көтеруінен қорқып, Тойшыбек бекінісіне жіберген жазалаушы әскердің бір бөлігін өлкеге қалдырып кеткен болатын

Патша әскерлері 1853 жылдан бастап Тойшыбек би бастаған қазақтарға қарсы нағыз әскери қимылдарды бастайды.

Тойшыбек би орыс отарлаушыларына қарсы қазақтармен бірге қырғыздардың да басқа руларын көтеруге тырысқан. Мұрағат құжаттарында Тойшыбекпен бірге кеткен Ұлы жүз қазақтары Пішпек бекінісі төңірегінде қоныс тепкен қырғыздың солто руымен біріге отырып, орыс отарлаушыларына қарсы күресті тоқтатпағандығы көрсетіледі.

Нәтижесінде Ұлы жүз қазақтарының көтерілісі ұзаққа созылған азаттық қозғалысқа айналды. Біріншіден, бұл қозғалыс бұқараның азаттық үшін белгілі саяси мектебі ретінде көзге түсіп, оның сабақтары отарлау саясатының қаншалықты озбыр, қанішерлік, халықтың тәуелсіздігін аяқ асты етіп отырған саясат екенін түсінуге, оған қарсы күресте өзінің еркі мен жігерін ұштауға көмектесті. Екіншіден, патша өкіметінің отаршылдық саясатына тегеурінді қарсылық көрсетіп, ірі-ірі соққы берген бұл қозғалыс халықтың күш-жігерін дұрыс ұйымдастыра білген де ғана жеңіске жете алатындығын айқындады. Сондай-ақ Ұлы жүз қазақтарының азаттық күресі қазақ халқының өсіп өркендеуіне, ұйымдасып дамуының даңғыл жолына шығуына өздерінің бытыраңқылығы тұсау болып отырғандығын көрсетіп берді. Үшіншіден, Ұлы жүз қазақтарының қарсылығы патша үкіметінің қазақ жеріне одан әрі тереңдей енуін кешеуілдетіп, отаршылдарды қатты алаңдатты. Алайда Ұлы жүз қазақтарының қарсылығы патша өкіметінің отаршылдық саясатты қазақ даласына енгізудегі соңғы тосқауыл, ақырғы қамал іспетті еді.

1854 жылы күзде Тойшыбек бастаған 500 қоқандық әскер мен бірнеше мың қырғыз-қазақ жасағы Алматының солтүстік-батыс жағындағы Сарыкемер деген жерде Ресей билігіне өткен Ұлы жүздің кейбір ауылдарын шабады. Тойшыбектің соққысынан көшіп үлгермегендер де Іленің оң жағалауына өтіп, Балқаш көлі жаққа барып қорғанбақ болады.

1860 жылы 30 тамызда Тоқмақты талқандаған Циммерман бастаған басқыншылар Пішпекті қоршауға алады. Қоқан ханының шақыруымен жергілікті халықтар Ташкенттен келген қазақ қыпшақтарынан құралған әскерлермен бірге 5 күн бойы Пішпекті қорғауға қатысады.

Пысықтау сұрақтары:

1. Орыс әскерлері үшін Тойшыбек бекінісін алудың қандай стратегиялық маңызы болды?
2. Патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы Ұлы жүз қазақтарының көтерілісін ұйымдастарған қандай батыр, билерді білесіңдер?
3. Ұзынағаш түбіндегі шайқастың тарихи маңызы қандай?
4. Орыс әскерлерінің Верный бекінісін салудағы мақсаты неде?

5. Не себептен Ұлы жүз қазақтарының орыс отаршыларына қарсы күресі жеңіліспен аяқталды?

§11. Патша өкіметінің реформаларына қарсы Кіші жүз қазақтарының 1869-1870 жылдардағы көтерілістері

1. Орал және Торғай облыстарындағы қазақтардың 1869 жылғы көтерілісі

2. 1870 жылғы Маңғыстаудағы қазақтардың көтерілісі

1. Ресей империясы қазақ даласын түпкілікті иемденіп, онда өзінің отаршылдық жүйе билігін түпкілікті енгізу мақсатында 1867 жылдың наурыз айында соғыс министрі Д.А.Милютин басқарған Ерекше комитет құрылады. Комитеттің қарқынды жұмысы нәтижесінде 1867 жылдың 11 шілдесінде «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару жөніндегі уақытша ереже», ал 1868 жылы 21 қазанда «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының далалық облыстарын басқару жөнінде уақытша ереже» бекітіледі. «Ережеде» көрсетілгендей реформаның басты міндеті: «Ресей қоластындағы халықтарды бір басқарманың шеңберіне біріктіру, жергілікті ақсүйектерді өкімет билігінен тайдыру, қазақ даласының бірте-бірте Ресейдің басқа бөліктері мен қосылуына жету үшін рулық негіздерді әлсірету» болып табылды.

Қазақстан территориясы үш генерал-губернаторға бағынып, облыстар уездерге бөлінді. Орынбор генерал-губернаторлығына кірген Орал облысы Орал, Гурьев, Калмыкова, Жем уездеріне; Торғай облысы Торғай, Николаевск, Ырғыз, Елек уездеріне бөлінді. Болыстар ру негізінде емес, территориялық негізде құрылды. Осыдан келіп құрамына екі-үш түрлі рудың ауылдары кірген болыстармен қатар, бір рудың өзі бірнеше болыстарға бөлініп кетіп, нәтижесінде бір ру екіге жарылып, арада дау-дамай көбейді. Болыстар өз кезегінде, әкімшілік ауылдарға бөлініп, олардың басында сайланған ауыл старшиналары отырды.

Ал, 1869 жылы 21 қаңтарда найза, қылыш, айбалтамен қаруланған Тентек және Сағыз өзендерін қыстайтын 400-дей Ыссық руының қазақтары Гурьев уезін ұйымдастыру комиссиясын қоршап алып, «Жаңа Ережені» қабылдамаймыз, орыс бастықтардың керегі жоқ, бұрынғы басшы сұлтандар мен ескі салық мөлшері қалдырылсын» деген талаптар қояды. Комиссияның бастығы полковник Тверитинов көтерілісшілермен келіссөз жүргізіп, өз талаптарынан бас тартуға үгіттеуге тырысқанымен, одан еш нәтиже шықпайды.

Көтерілісшілер тұрақты жасақтарға ұйымдасып, өзара билік орнатып, алдыңғы шептердің қауіпті деген тұстарына күзеттер қойса, ал көтерілісшілердің ұсақ-ұсақ топтарға бөлінгендері орыс шептері мен «Ережені» қабылдаған ауылдарға басып кіріп, малдарын айдап әкету үшін үздіксіз жортуылдар ұйымдастырады. Сонымен қатар олар өздеріне хандарды да сайлайды. Мысалы, Сұлтансыйық руы Берген

Қоспановы, шеркестер Құспай Айбасовты, алашалықтар Сейіл Түркебаевты, кете мен шектілер Мәмбетәліні, табындықтар Ханғали Арыслановты хан етіп сайлайды. Солардың ішінде Айбасов қазақтарға «құдай мен дінімізді» қорғау үшін әскер жасақтау жөнінде үндеу жариялайды.

1869 жылдың наурыз-маусым аралығында Ойыл, Сағыз өзендерінің алқаптарында қаңтар айында басталған көтеріліс Қобда, Електің бастауларына қарай етек алып, Үстіртке ұласқан ең көлемді кезеңі болды. Олардың соңына түскен он бес жазалау әскері халықты қырып жойып, малдарын тартып алумен айналысты.

Осыған байланысты патша әкімшілігі «Арал өңірі мен Үлкен, Кіші Борсық құмдарында көшіп қонып жүрген қазақ руларына «Ережені» енгізуді уақытша тоқтатуға мәжбүр болады. 1869 жылы наурыздан бастап Торғай облысындағы көтеріліс жаппай сипат алып, олардың наразылығы негізінен шеп бойындағы мекендерге және әскери топтарға бағытталды.

Дегенмен көтерілісшілердің шабуылы сәтсіз аяқталса да олар тактикасын өзгертіп, ендігі кезекте «Уақытша Ережені» қабылдаған қазақ ауылдарын өз жағына тартуға көшеді. Мәселен көтерілісшілер өздерін қолдамаған Елек уезіне қарайтын Бөрте, Тұзтөбе, Аралтөбе, Ойсылқара сияқты болыстарға шабуыл жасап, малдарын айдап кетіп, патшалық билікке қарсы шығуды талап етеді.

Өйткені олар «Уақытша Ережені» қабылдамайын десе қаруы күшті жазалаушы әскерлерден қаймықты, ал егерде патша әкімшілігінің ығына жығылса онда көтеріліске шыққан өздерінің қандастары шапқыншылықтар ұйымдастыратын еді. Сонымен 1868 жылғы «Ережені» қабылдаудан бас тартып, көтеріліске шыққан қазақтардың наразылығы күшті болғаны соншалықты «Торғай мен Орал облыстарындағы комиссия мүшелері өз қызметін тоқтатуға мәжбүр болды. Далада толықтай үкімет билігі жойылады».

Барон фон-Штемпель бастаған жазалаушы әскерге қарсы шыққан көтеріліс басшыларының арасында ортақ келісімі бойынша 1869 жылы 20 мамырда басталған шабуыл кезінде көтерілісшілердің орналасқан жерлері қолайлы болғандықтан алғашында орыс әскерлері оларға қорғаныс жасап үлгіре алмай қалады да, шайқастың бас кезінде-ақ бес адамы мен азық-түлік және су тиелген 16 жүк көлігінен айрылып қалады.

24 мамыр күні көтерілісшілер Қазыбек шатқалына қарай шегінген орыс әскерлеріне тағы да шабуыл жасап көреді. Бұл жолы да көтерілісшілердің батылдығына қарамастан оларды зеңбіректердің оқтары тоқтатады. Арада екі-үш күн өткен соң көтерілісшілер әлсіреген барон Штемпельдің әскерін қоршауды қойып, оған көмекке келе жатқан Рукин бастаған орыс әскерлерінің келесі бір тобына қарсы шығады.

Көтерілісшілердің қоршауынан шыға алмаған Рукиннің әскері 17-25 маусым аралығында Жалғызғаш деген жерде қорғаныс жасап,

әскери губернатор бастаған негізгі күшті күтеді. Орыс әскерлерінің аялдағанын пайдаланған көтерілісшілер шешуші шабуылға дайындалып, негізгі күштерін жинай бастағанда Калмыков бекінісінен әскери губернатордың өзі бастаған әскер және Ойыл бағытына қарай Ембі бекетінен подполковник Веревкин мен граф Комаровский бастаған әскердің келе жатқанын естиді де қоршауды алып шегінуден басқа амалы қалмайды. Өйткені көтерілісшілерде орыстардың жақсы қаруланған мол әскеріне төтеп бере алмасы бәріне де мәлім еді.

Патша әкімшілігі жазалаушы әскерлерге қашқандардың малдарын тартып алуға, өздерін шөл далаға қуып жіберу бұйырылды. Тек көтеріліс басшылары, оның жақтаушылары мен туған-туыстары, сонымен қатар, шөмішті-табын, шекті, алаша руының қарабура тармағының, кейбір байбақты руының бөліктері хазалау әскерлері жете алмайтын оңтүстікке еніп, Үстірт арқылы Хиуамен шекаралас жерлерге кетті. Соның ішінде Ханғали сұлтан, Әзберген би мен Дәуіт Асауұлы сияқты ру басшылары бастаған шектілер мен шөмішті-табындар «Уақытша Ережені» қабылдаудан бас тартып, Хиуа жеріне қарай лег-легімен көше бастайды. Хиуаның иелігінен олардың қарсылықтары 1873 жылға дейін жалғасын тауып отырған. Хиуа ханы көшіп барғандарға Амудария өзені бойынан жер беріп, салық төлеуден босатады.

2. XIX ғасырдың 20 жылдарында Кіші жүздегі хан билігі жойылған соң, оның жерлері патша билігінің жүргізген реформасы бойынша батыс, орта және шығыс бөліктерге, 1831 жылы оның бір бөлігі дистанциялық басқару бойынша бөлінеді. Маңғыстау қазақтары болса осы бөліктердің батысына кіріп, аға сұлтанға бағынады.

Бұл жүйе 1861 жылға дейін сақталып, алғашында Маңғыстау өңірінің қазақтарын Қаратай Нұралиев, кейін Баймұхаммед Айшуақов пен Мұхамбетқали Тәукин басқарады. Маңғыстауда Новопетровск бекінісі салынғаннан бастап өңірді мекендеген халық толығымен Ресейдің отаршылдық жүйесіне өтеді.

Тұңғыш рет Маңғыстау қазақтары патша өкіметіне салықты 1837 жылы орыс әскерлерінің Хиуаға жасайтын жорығына төлесе, ал 1844 жылдан бастап әр шаңырақ түтін салығын ресми түрде төлеуге міндеттенген. Сонымен қатар, патша үкіметі 1869 жылы Торғай және Орал облыстарындағы қазақтардың көтерілісін күшпен басып, оларға «Уақытша Ережені» мойындатқаннан кейін, ендігі кезекте Маңғышлақтағы адайларға жана отаршылдық жүйесін енгізе бастайды.

Орынбор генерал-губернаторы Н.Крыжановский Орал және Торғай облыстарының әскери губернаторларына Торғай облысында – Елек, Николаев, Торғай және Ырғыз, Орал облысында – Орал, Калмыков және Гурьев уездерін құру; Ембі бекінісі мен Маңғышлақ приставствосына ерекше құрметпен басшы адамдарды тағайындау және оларды Жаңа Ережені қай уақытта енгізуге мүмкіндік туатындығы жөнінде мәліметтер жинау үшін сол өңірлерге жіберуге нұсқау жібереді.

Оның үстіне 1869 жылы қазан айында Орал және Торғай облыстарындағы қазақтардың көтерілісінен әбден сабақ алып, сақтық шараларын жан-жақты қарастырған Орынбор генерал-губернаторы Н.А.Крыжановский Маңғышлақ қазақтарының жаздық жайлауы болып табылатын Орал облысының оңтүстік бөлігіндегі әскерлердің де санын көбейтіп, Ойыл, Орал, Ембі бекіністеріне 4 жүз казактарды, әрқайсысы 170 адамнан тұратын 2 ерекше әскери топтарды, 3 взвод, атқыштардың 2 ротасын аттандырады.

Патша әкімшілігі алдымен жазғы жайлауға «Уақытша Ережені» қабылдап, екі жылдық салықты төлегені туралы куәлігі бар руларды ғана өткізген. Егерде ондай куәлігі болмаса онда алдын ала жайлауға баратын жолдарды бақылауға алған әскерлері кері қарай қуып жіберген. Яғни, 1868 жылы 21 қазанда Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы «Уақытша Ереженің» негізінде қазақтардан алынатын түгін салығы екі есе өседі де, жергілікті халықтың наразылығын тудырады. Мәселен 20 мың шаңырағы бар адайлар 1869 жылы 160 мың сом түгін салығын төлеуге тиіс болған және қолдарында салық төлегені туралы куәлігі болған жағдайда ғана Жем бойындағы жазғы жайлауына көше алды.

Маңғыстау қазақтарына «Уақытша Ережені» енгізу негізінен Маңғыстау приставы подполковник Рукинге жүктеледі. Ол болса өңірдегі халықтың еркімен және олардың әлеуметтік жағдайымен санаспай, адайлардан дереу арада жаңа тарифке сәйкес салық жинауға кіріседі және өз мақсатына жету үшін қазақ руларының жайлауға көшуіне кедергі жасауға тырысады. Рукиннің ойланбай жасаған бұл әрекеті өңірдегі халықтың көтерілісіне алып келеді.

Яғни, өз ойынан қайтпаған Рукин 1869 жылы қараша айында Адай руларының билері мен игі жақсыларын Александровск фортына жинап, оларға «Уақытша Ережені» таныстырып, оны қабылдауға және 1869-1870 жылдардағы салықты осы ережеде қабылданған шарттар бойынша төлеу туралы қолхаттар сұрайды.

Алайда қазақтар қарулы әскерді көрсе жан-жаққа қашып кетеді деген Рукиннің үміті ақталмайды. Бастапқы кезде қарулы әскерді көрген қазақтар абдырап қалғанымен, артынша күш-қуаттарын жинап қарсы тұра бастайды. Әсіресе, Рукин жазалушы әскер алып келе жатыр деген хабарды естіген Бәйімбет руының Жаманқара бөлімшесінің старшындары Иса Тіленбайұлы, Құтжан Орақов, Жеменей бөлімшесінен Құрман би мен Досан Тәжіұлы бастаған 200 қазақтар ерекше белсенділік көрсетіп, атқа қонады да 22 наурызда Инебуазқұмардан құдығының маңайында орыс әскерлерін қоршауға алады да, тікелей Рукинге одан әрі далаға жібермейтіндерін және әскерінді алып кейін қарай фортқа қайт деп шарт қояды.

Патша үкіметі Маңғыстауда қазақтардың көтерілісі басталды деген хабарды Александровск фортының коменданты майор Зелининнің жеделхатын 2 сәуірде алған кезден-ақ бүлік жалпы қазақтық сипат алып

кетпесін деген қауіппен оны басуға жазалаушы әскерлерін жасақтауға кіріседі. Патшаның әскери министрі Милютин мен Орынбор генерал-губернаторы Н.А.Крижановскийдің «жазалауды кешіктермей бастауға келісемін» деген II Александрдың жарлығының негізінде Маңғыстауға зеңбіректермен қаруланған тұрақты екі рота жаяу әскер, Баку мен Астраханнан әскери кемелер жіберіледі. Жазалаушы әскерлер келіп жеткенше көтерілісшілер 1870 жылы 5 сәуірде фортқа шабуыл жасайды. Қазақтардың шабуылына дейін форттағы орыс халқы 23 қайыққа мініп, Астраханға қашып кеткендіктен, бекіністе тек майор Зелинин мен капитан Свешников бастаған 27 тұрақты әскерлер мен 300 казак және әскери теңізшілердің аз ғана бөлігі қалған болатын.

Көтерілісшілер теңіз мұнарасы (маяк) мен форттың маңындағы 40 үйден тұратын Николаев станицасы және армяндардың сауда-саттық жайма базарын өртеп жібереді. Форт коменданты майор Зелинин бекіністегі 8 бастионның әрқайсысына 3 фунттық зеңбіректерді қойып, мылтық ата алатын еркек кіндіктілердің бәрін сапқа қояды.

Көтерілісшілерді жазалау мақсатында аттандырылған әскери топты Бас штабтың полковнигі граф Кутайсов бастап келеді. Оған көтерілісті талқандап қана қоймай Маңғыстау приставтығын басқару, өңірде әскери «тәртіп» орнату міндеті жүктеледі. Алайда фортқа көмек жеткеніне қарамастан көтерілісшілер патша әскерлерімен шайқасқа түсіп, ауыр шығынға ұшыраса да бекініске шабуылдарын тоқтатпайды. 20 сәуірде көтерілісшілер екі рет шабуылмен фортты алуға әрекет жасайды.

Қазақтарға ұйымдастырған қырғыннан кейін патша үкіметі көтерілісшілердің күшін ыдырату мақсатында 6 мың үйді Маңғыстаудан бөліп алып, Орал облысына береді. Дегенмен жазалаудан аман қалған көтерілісшілердің басым бөлігі болса мал-мүліктерін тастап, Қарақұмға, Аралдың терістік шығыс бетіне, Қарабұғаздың шығысына, Үстірттің оңтүстігіне одан әрі Хиуаға қарай қашып, үдере көшеді. Соның ішінде 1870 жылы желтоқсан айында көтеріліс жетекшілері Досан Тәжиев, Ержан, Ертімбет Құловтар, Иса Тіленбаев бастаған 3 мың шаңырақ Хиуаның иелігіне өтеді.

1870 жылы қазан айында Маңғыстау әскері мен приставтық қызметке тағайындалған генерал-майор Комаров адайлардан 1869 жылға 1 сом 50 тиыннан, 1870 жылға 3 сом 50 тиыннан 5 сомға дейін түгін салығын жинау туралы нұсқауын беріп, егерде түгін салығы уақытында жиналмаса онда көтеріліс кезінде тұтқынға түскендердің бәрі де Сібірге жер аударылады деп ескертеді. Нәтижесінде өз қандастарын алып қалу үшін адайлар бір айдың ішінде екі жылдық салығын төлейді.

Сонымен қатар, патша өкіметі қазақтардан көтерілісті басуға кеткен шығынды жабу үшін 90 мың қой өндіріп алады. Дегенмен көтерілістің қайталанып кетуінен қорыққан патша үкіметі Александровск фортын жан-жақты нығайтып, оның қорғаныс қабілетін күшейтеді.

Қазақтардың «Уақытша Ережеге» деген қарсылығын түпкілікті тоқтату мақсатында көтеріліске қатысқандардың бәріне кешірім жариялайды. Алайда патша билігінің жасаған кешіріміне сенбеген, әрі азаттық күресті жоғары қойған Досан, Иса, Ержан, Ермамбет сияқты көтеріліс басшылары өздерінің қарсылығын жалғастырып, Хиуа жерінен Маңғыстауға жорықтар жасап, орыс әскерлерімен қайта-қайта қақтығыстарға барып отырған.

Тек 1874 жылы патша әскерлері Досан мен жолдастарын киіз үйде ұйықтап жерінен қапыда тұтқынға түсіре алған. Тұтқынға түскен көптеген көтеріліс басшылары әскери соттың шешімі бойынша түрлі жазаларға кесілген. Мысалы, Тілеуберген Орақов дарға асылса, Алғи Жолмағанбетов он жылға каторгаға айдалса, Дихан Өтепов, Шүрен Иманов, Демесін Жиенбаев, Әлібай Сүтембаев, Өтеген Итемгенов Сібірге жер аударылған. Ал көтерілістің негізгі басшылары Досан Тәжиев пен оның бірнеше серіктері тергеу кезінде кезінде соққыдан қаза тапса, Иса Тіленбаев Хиуа жорығы кезінде Ханғали Арслановпен бірге патша өкіметінен кешірім алады.

Пысықтау сұрақтары:

1. Патша үкіметінің қазақ даласына реформалар енгізудегі мақсаты не?
2. Орал, Торғай және Маңғыстау қазақтары неге патша үкіметінің реформаларын қабыламады?
3. Көтеріліс кезінде болған қандай шайқастарды білесіз?
4. Патша үкіметі көтеріліс болған облыстарда өз реформаларын енгізе алды ма?
5. Хиуа хандығы көтерілісшілерге көмек бере алды ма?

§12. Азаттық қозғалыстағы Сыздық сұлтанның атқарған ролі

- 1. Қазақтардың тәуелсіздігі үшін күрестегі Сыздық сұлтанның атқарған қызметі**
- 2. Сыздық сұлтанның түрік-мұсылман қозғалысындағы орны**

1. Кенесары хан қаза тапқаннан кейін оның балалары Түркістан қаласының маңына көшіп барып, қоңыраттардың арасында тұрады. Кейін олар ер жеткеннен кейін Тайшық, Сыздық, Ахмет сұлтандар әскери қызметке кіріп, ерліктерімен көзге түседі. Әсіресе Сыздық сұлтанның азаттық қозғалыстағы ролі ерекше болды. Оның азаттық күрестегі алғашқы соғысы 1860 жылы 18-21 қазанда өткен Ұзынағаш шайқасынан бастау алады. Бұл шайқаста Сыздық негізінен қазақ пен қырғыздардан құралған қоқандықтардың жасағын бастап Қастек бекінісінің түбінде бір зеңбірегі бар 200 орыс әскерімен үш күн соғысады.

Ақбұлақ шайқасына қатысқан Сыздықтың көзсіз ерлігін А. Кенесарин былайша суреттеп жазды: «Ту ұстаған Сыздық сұлтан жігіттерін өзі бастап жүз қадам жерге келгенде орыстар үш жүз мылтықтан оқ жаудырды. Біріне бірі тығылып келе жатқан жігіттердің алдынғылары жаппай құлады, кейінгілері үрейлері ұшып, жерге жата қалды. Он мың адамның біреуі басын көтеруге жарамдады. Тек Сыздық сұлтан ту ұстаған күйі, солдаттардан жүз қадам жерде, бір сағаттай тік тұрды. Солдаттар оны өршелене атқанда тудың шүберегі шұрк-шұрк тесіліп, сау жері қалмаған еді. Бірақ Сыздықты құдай сақтады. Бір сағаттан кейін Әлімқұл молда адам жіберіп, оны кейін шақырып алды. Сыздық кейін қайтқанда, жер бауырлап жатқан жігіттердің бәрі бастарын көтеріп, онымен бірге қайтты. Осы ұрыста мың адам қаза тапты, олардың өліктері кешке дейін жинап алынды».

Сыздықтың дарындылығы мен ерлігін патша әскери шенеуніктерінің өздері де мойындап былай деп жазады: «...егерде басқа уақыт болғанда Сыздық сұлтанның екінші Шыңғысхан шығатын еді».

Сыздық төренің келесі бір көзсіз ерлігін Черняевтің 1864 жылы 1 қазанда Ташкентке шабуыл жасап, ауыр шығынға ұшыраған соң Шымкентке қайтқан кезде көрсетеді. Оны Майлықожа ақын былай деп көрсетеді:

Хандығы Әлімқұлдың кие болды,
Сыздықтың сол ерлігі жүйе болды.

Яғни, Черняевтың Ташкентті ала алмай Шымкентке кеткенін пайдаланған Әлімқұл әскерін бастап, орыс әскері аз Түркістанға жол тартып, 1864 жылы 4-6 желтоқсанда Иқан түбінде шайқасқа кіреді.

Иқан түбіндегі шайқаста Сыздық төре Әлімқұлдың сенімді серігі, әрі батыл да тапқыр қолбасшы ретінде көзге түсті.

Әлімқұл мен Сыздық қолы есаул Серов бастаған 200 орыс әскерін 1864 жылы 4-6 желтоқсанда Иқан түбінде қоршауға алады. «Иқан шайқасында орыстардың шығыны өте көп болды. Ауыр жарақат алғандар мен өлгендер жолда қалды. Отрядтың көзінше қоқандықтар олардың басын қылышпен шауып тастап жатты және қарулары мен оқтарын алды», – деп есіне алады есаул Серов.

Осыдан кейін барып қана Черняев қала қорғаушыларының жаңқиярлық ерлігіне қарамастан, үш күндік шайқастан соң 1865 жылдың мамырында Ташкент қаласын алып, оны Ресей империясына қосады.

Сол жылы жасалған бейбіт келісімге сәйкес, Қоқан ханы өз иелігінің біраз бөлігін, соның ішінде Оңтүстік Қазақстанды Ресей империясының иелігіне береді.

2. Орыс әскерлері Ташкентті алғаннан кейін Сыздық сұлтан өз жақтастарымен Сырдариядан Шыназ маңынан өтіп Бұхар әмірлігіне қарайтын Жызақ қаласына барады. Осы қаладаға ол өзінің әйелі мен бала-шағаларын қалдырып, қасына жиырма бес жігітін ертіп Бұхар әмірі

Мұзаффарға кездесуге барады. Кездесу кезінде әмір Сыздық сұлтан мен Арсланбекке және қасындағы жігіттерге сыйлықтар беріп, Жызактың бегі Якуббекке Сыздық сұлтан мен оның жігіттеріне қазынадан жалақы төлеп тұруға жарлық шығарады.

1867 жылы 6 мамырда орыс әскерлерінің бір-бірімен қосылмағанын пайдаланған Сыздық сұлтан мен шөмекейлердің биі Пірәлі бастаған мыңға жуық қазақтар Жаңадарияның сол жағалауына келіп, патша әкімшілігі аттандырған Ончиков бастаған жазалаушылармен шайқасқа түседі. Бұл кезде №1 форттан шыққан есаул Ончиков бастаған казактардың жүздігі керуен жолымен жүріп, Сары бұлақ сайына жеткен еді.

1868 жылы Түркістан генерал-губернаторы Кауфман бастаған орыс әскері Бұхар әмірлігіне басып кірген кезде Сыздық сұлтан бастаған қазақтар басқыншыларға қарсы тағы да соғысқа араласады. Бұхар әмірі Сыздық сұлтанға әмірліктегі қазақтардан мың адам жинап алып, Самарқанға қарай баруға әмір етеді. Мұзаффар әмірдің бұйрығын орындаған Сыздық сұлтан өзі жинаған жасақпен Самарқанға жеткен кезде орыстар қаланы басып алып, Қаттықорғанды шабуылдап жатқаны жөнінде хабар алады.

Сондықтан Түркістанның генерал-губернаторы Кауфман патша үкіметімен келісе отырып, әмірге көмек беру туралы шешім қабылдайды. Кауфман бастаған орыстардың үш мың әскері Бұхарға келгеннен кейін бүлікшілердің әскерін тас-талқан етіп жеңеді. Әмірдің баласы Әбдүмәлік болса Ауғанстанға қарай қашады. Әбдүмәліктің қашуы Сыздықтың әскеріне әсер етіп, оның қарамағындағы бұқарлықтар жаппай үйлеріне тарап кетеді де, сұлтанның жанында тек мыңға жуық қазақтар ғана қалады.

Сыздық төренің іс-әрекеттері Сыр өңіріндегі Ресей билігіне қауіп төне бастағасын Қазалы уезінің бастығы подполковник Голов екі зеңбірегі бар 8 түркістандық шептік батальонының 180 жаяу әскерін және 25 казакты бастап, №1 форттан шығады да, Ақша теңіз көліне қарай жылжиды. Сонымен қатар Перовск фортынан Қазалы аймағына қарай көмек ретінде бір рота жаяу әскер аттанады.

Сыздық сұлтан бастаған қазақтардың Сыр өңіріне қауіп төндіргені соншалықты Сырдария облысындағы әскердің бас қолбасшысы генерал-майор Головачевтың өзі 8 наурызда Ташкенттен облыстың оң қанатына келеді де, тікелей өзі Перовск фортынан Сыр өңірінде қалыптасқан жағдайды бақылауға көшеді.

1869 жылы Қазалыда барлық хиуа сауда орындары жабылып, саудагерлер Хиуаға шақыртылып алынды. Хиуа хандығы тұрғанда қазақ даласының Орынбор өлкесі мен Сыр бойындағы «тыныштық» пен «тәртіп» орнамайтынын түсінген патша өкіметі оның тәуелсіздігін жоюға тырысып, хандыққа қарсы жорық бастайды.

1873 жылы көктемде Түркістан генерал-губернаторы Кауфман бастаған орыс әскері Хиуаға басып кірген кезде, Астрахан жақтан

Самараның әскери губернаторы генерал Веревкин орыс әскерінің келесі бр тобын бастап Торғайдан басып кіреді. Хиуа ханы Сыздық бастаған қазақтарды және оған түрікмендерді қосып орыс әскерлеріне қарсы аттандырады. Кейін артынша Хиуа ханы Сыздық төреге көмек ретінде Мәднияз және Мәдмұрат бастаған хиуалықтарды жібереді.

1875 жылы Қашқардағы Жақыпбек әскерінің қатарына Сыздық төре Кенесарыұлы келіп қосылады. Сыздық төреге Жақыпбектің жергілікті әкімшілік қызметінде Ташкенттің бұрынғы хәкімі Мырзахмет паруанашыдан кейін екінші орын беріледі. Сыздық төре 1877 жылы маусымда Жақыпбек өлгеннен кейін оның үлкен ұлы Бекқұлибек жағында Қытай әскерлерімен соғысып, қолына оқ тиіп, жарақат алады.

«Мен орыс патшасына қарсы қаншама жыл соғыстым, орыстардан қашып, талай елге бардым. ...Маған тыныш отыратын қауіпсіз жер табылатын түрі жоқ. Сондықтан амалсыз орыс қоластына баруым ғана қалды. Ұсынған мойынды қылыш шаппайды» деп Сыздық төре Бекқұлибек Жақыпбекұлымен бірге қырғыздың жеріне, Ошқа өтіп, сол жерден орыстардың қоластына өтетінін мәлімдейді. Бекқұлибек әкесі Жақыпбектің туылған жері Пскентте тұруды, ал Сыздық төре Шымкент жақтағы өзінің бауыры – Ахмет төренің қасына баруды қалайды.

Пысықтау сұрақтары:

1. Сыздық кімнің баласы болып келеді?
2. Ұзынағаш шайқасында Сыздық бастаған қазақтар кімдердің жағында соғысады?
3. Оңтүстік Қазақстандағы қалаларды қорғауда Сыздық сұлтанның рөлі қандай болды?
4. Орыс әскерлері қазақ жерін толық басып алғаннан кейін Сыздық төре өзінің күресін тоқтатты ма?
5. Сыздық төренің Бұқар мен Хиуадағы өмірі туралы не білесіз?
6. Шығыс Түркістанда Сыздық төре кімдермен соғысады?

§13. XIX ғасырдың 60-90 жылдардағы Оңтүстік Қазақстандағы азаттық күрес

1. Орыс әскерлерінің Оңтүстік Қазақстанды басып алуы және оған қазақтардың қарсылығы

2. Оңтүстік Қазақстандағы азаттық күрестің түрік-мұсылман қозғалысына тартылуы

1. Сыр бойы мен Жетісу өлкесіндегі қоқандықтардың бекіністері алынғаннан кейін Қоқан хандығына қарсы белсенді саясат жүргізген Орынбор генерал-губернаторы Безак пен Сырдария желісінің бастығы генерал Дебу Сырдария мен Сібір әскери желістерін тезірек қосу үшін, Батыс Сібір генерал-губернаторы Дюгемальдан ағылшындар қоқандықтарды озық қарумен қаруландырып үлгергенше Қоқан

хандығын тезірек басып алу қажет екенін, кешіккен күнде оның Ресейге өте қымбатқа түсетінін дәлелдеп Оңтүстік Қазақстанға қарай белсенді әрекетке көшуді талап етеді. Нәтижесінде 1863 жылы 23 қаңтарда Петербургте Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлары А.П.Безак пен А.О.Дюгамельдің қатысуымен өткізілген жиналыста Сырдария мен Сібір шептері арасындағы жерлерді зерттеуге шешім қабылдайды.

1863 жылдың көктеміндегі Орынбор және Сібір әскерлерінің Оңтүстік Қазақстандағы іс-қимылдарының ойдағыдай қорытындылары Сыртқы істер министрлігінің ымырашыл, бірақ «шептерді біріктірудің» оралымы жоспарын әзірлеуі үшін негізі болды. Созақ, Шолаққорған, Әулиеата арқылы Қаратаудың солтүстік беткейі бойынша өтетін шеп шекара болып белгіленді. Сыртқы істер министрлігі осы шептердің алынуы нәтижесінде «Орта Азия хандықтарымен бейбіт қатынастар» сақталады, ал Сырдария шебін үкіметтің жабдықтауы жақсара түседі» деп есептейді.

Осыған байланысты 1863 жылы көктемде Ерекше комитетте өткен отырыста Д.А.Милютин Орталық Азия хандықтары жөнінде баяндама жасап, онда Қаратау жотасы арқылы шеп жасау мақсатында Орынбор корпусының әскерлеріне 1863 жылы 20 желтоқсанда баяндаманы патша бекітіп, Қоқан хандығына қарсы алдын ала келісілген жорықты 1864 жыл барысында бастауға берілген бұйрыққа қол қояды. 1864 жылдың басынан бастап екі жақта соғысқа жан-жақты дайындық шараларына көшеді.

Черняев бастаған сібірлік әскери топ Әулие-Атаны басып алғанда, Сырдария шебінен шыққан Веревкин Оңтүстік Қазақстанның «есігі» болып табылатын Түркістанға бағыт алып, 1864 жылы 24 мамырда оған 1200 әскермен шабуыл жасайды.

2. Патша өкіметі әскери күш қолдану арқылы Оңтүстік Қазақстанға толығымен өздерінің билігін орнатады. Бірақ Орталық Азия халықтарының тәуелсіздік үшін күресі тоқтамай, қазақтардың оңтүстік өңіріне де өз ықпалын тигізіп отырды. Қазақтар енді өзге бауырлас, діндес халықтардың көмегімен қайта өз жерлеріне ие болуға талпынды. Әсіресе 1864 жылы күзде болған Шығыс Түркістандағы дүнгендер мен қырғыздардың азаттық қозғалысы Оңтүстік Қазақстанға, соның ішінде Жетісу өлкесіне ерекше әсер етті.

Сондықтан кез-келген жағдайға дайын болу үшін патша әкімшілігі ХІХ ғасырдың 50 жылдарының аяғында-ақ Шығыс Түркістанға барлау экспедициясын жіберуге шешім қабылдайды. Қашқарда бірнеше жыл бойы тұрақты үкімет болмағандықтан, халық арасында тәртіпсіздік әбден асқынып кеткендіктен және мұсылман емес қытайлықтар мен орыстарға қарсы наразылық күшейгендіктен, патша әкімшілігі экспедицияның басына Ш.Уәлихановты тағайындайды. 1858-1859 жылдары Қашқарияға жасаған саяхатынан кейін Ш.Уәлиханов орыс әкімшілігіне құнды мәліметтер алып келіп, қазақтар мен қырғыздардың

дүңғандарға ат және жігіт беріп көмектесіп жатқанын айта келіп, Жетен батыр, Дүрәлі сұлтан, Кезеңқара және қырғыздың бұғылары көтерілісшілерді қолдап жатқанын көрсетеді.

Ресей-қытай империяларының шекараны анықтаудағы шиеленісі қазақ жерін бөлісудегі өз үлестерін молынан алып қалу жолындағы күрестен туындады. Шекарада болған қақтығысудан кейін 1862 жылы 17 шілдеде Шәуешек қаласында келіссөз қайтадан жалғасады.

Қытай үкіметі 1864 жылы 25 қыркүйекте Ресей жағынан И.Ф.Бабков пен И.И.Захаров және қытайдан Мин И., Си Лин мен Болюсу өкілдері қатысқан келіссөзде Ресей-қытай шекарасына байланысты Шәуешек келісіміне қол қояды. Отарлаушы екі империя қазақ жерін бөлісу кезінде жергілікті халықтың жағдайын мүлдем ескермеді.

1865-1866 жылдары орыс әкімшілігінің 1866 жылғы ресми мәліметіне қарағанда, Алатау округінен 841 түтін Қытайға өткен. Олардың арасында албанның Саурық, Малабай, Жетен (500 түтінмен өткен) сияқты батырлары, Есбер (Испир), Қасаболат, Әліке биі, суанның Өстемір биі, Тезек төренің бауыры Дүрәлі сұлтан, қырғыздың бұғы руының Сабатар молдасы болған. Құлжаға қарай өткендердің жалпы саны 5500-дей түтінді, 22340 адамды құраған.

Пысықтау сұрақтары:

1. Орыс әскерлерінің Орталық Азияға Жетісу және Сырдария бойы арқылы жылжуы жергілікті халыққа қандай қиыншылықтар әкелді?
2. Патша өкіметі Оңтүстік Қазақстанды жаулап алу жорықтарына кеткен шығындарын қалай жабуға тырысты?
3. Жергілікті халықтар үшін Оңтүстік Қазақстанның «есігі» болып табылатын Түркістан қаласын орыс басқыншылардан қорғаудың қандай маңызы болды?
4. 1864 жылы күзде болған Шығыс Түркістандағы дүңгендер мен қырғыздардың азаттық қозғалысы Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қазақтарына қалай әсер етті?

§14. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының азаттық қозғалыстағы қызметі

1. Бірінші орыс төңкерісі және қазақ зиялыларының саяси қызметі
2. Мемлекеттік Дума және қазақ зиялыларының қудалануы
3. Азаттық қозғалыстың идеологиясын жасаудағы «Қазақ» газетінің рөлі

1. Ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясы сан жағынан көп болған жоқ. Оның себебі қазақ даласында бірлі-жарым орта білімді

мұғалімдер даярлайтын курстар мен училищелер болмаса, арнайы оқу орындары ашылған емес. Түрлі мекемелерде, әкімшілік орындарда қызмет жасаған, қазақ мамандары негізінен Ресейлік оқу орындарында білім алды. Өйткені отаршыл әкімшілік ресейлік оқу орындарынан бірлі-жарым орынды қазақ жастарына да бөлуге мәжбүр болған. Мұндай шараға ол жыл өткен сайын[®] өсе түскен басқару жүйесінің ұлттық кадрларға мұқтаж қанағаттандыру үшін барды. Осы мақсатта генерал-губериаторлықтар кеңсесі жанынан қазақ студенттеріне жылына 3-4 стипендия белгіленіп отырды. Міне, осы белгіленген қаржыға сүйеніп, қазақ жастары Мәскеу, Петербург, Қазан, Орынбор, Омбы, Варшава сияқты қалаларда түрлі мамандықтар бойынша білім алды.

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында қазақ мамандарын даярлауда Қазан қаласы айтарлықтай үлкен орталыққа айналды. Мәселен, Қазан университетінде XIX ғасырдың 20-жылдарынан бастап 1916 жылға дейінгі аралықта 26 қазақ жастары оқыған. Олардың 16-сы заң, қалғандары дәрігерлік факультетінде білім алса, ал университетті 14 қазақ түлегі аяқтаған. Қазан университетін осы мезгілде аяқтаған жастардың арасында XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қоғамдық-саяси оқиғаларға белсене араласқан Ахмет Бірімжанов, Мұхамеджан Қарабаев, Әбубәкір Алдияров, Садық Аманжолов, Базарбай Мәметов, Иса Қашқынбаев, Шафқат Бекмұхамедов сияқты қайраткерлер болды. Қазандағы қазақ жастары білім алған жоғары оқу орындарының бірі Қазан малдәрігерлік институты. Мұнда 1877-1917 жылдар аралығында 13 қазақ студенттері оқып, олардың 11 аяқтап шыққан. Институттың түлегі Есенғұлов Түбек 1916 жылғы Жетісудағы оқиғалар кезінде өзінің белсенді қоғамдық қызметімен көзге түсті. Қазақ жастары жиі есігін ашқан оқу орындарының бірі Қазан мұғалімдер семинариясы еді. Мұнда Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде 17 қазақ студент оқып, олардың 13-і дипломға ие болған. Семинарияны аяқтағандардың арасында С. Мендешев, М. Тұнғачин, Н. Залиев сияқты кейінгі уақытта қоғамдық белсенділігімен танылған адамдар бар еді.

XIX ғасырдың соңы және XX ғасырдың бас кезінде Қазақ жастары білім алған ірі орталық, әрине, Петербург қаласы. Империяның саяси оқиғаларға толы астанасында бұл кезеңде, яғни 1889-1894 жылдары орман шаруашылығы институтында Ә. Бөкейханов, 1900-1905 жылдары темір жол транспорты институтында М. Тынышбаев білім алды. Қазақ жастары үшін, әсіресе нағыз үлкен білім шаңырағына айналған Петербург университеті еді. Ресей империясында ғана емес, бүкіл Еуропа мәдениеті мен ғылымында өзіне лайық орны бар бұл оқу орнында өткен ғасырдың соңы және XX ғасырдың бас кезінде (17 жылға дейін) 20 жуық қазақ студенті оқып, жоғары білім дипломын иемденді. Олардың қатарында Бакытжан Қаратаев, Бакыткерей Құлманов, Барлыбек Сыртанов, Жаһанша Сейдалиев, Айдархан Тұрлыбаев, Жаһанша Досмұхамедов, Мұстафа Шоқайев, Жақып Ақбаев, Райымжан Мәрсеков сияқты XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамы саяси өміріне

белсенді араласқан қайраткерлер болды.

XX ғасырдың алғашқы он жылдығында Петербург медицина академиясын аяқтағандығы туралы дипломды Санжар Асфендиаров, Сәдуақас Шәлімбеков, Халел Досмұхамедов және басқа бір топ қазақ иемденді. Сондай-ақ біраз қазақ жастары Ресейден тыс, шетелдік шығыс жоғары оқу орындарында да оқыған. Мәселен, біз жоғарыда атаған Ғалым Ахмедов жинаған деректерге қарағанда, бір ғана Стамбул университетінде 1917 жылға дейін Ә. Ғайсин, С. Шанов, Д. Көлбаев, М. Тұрғанбаев және Ә.Машаев сияқты қазақстандықтар білім алған. Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде 120 жуық қазақ жоғары оқу орнын аяқтағандығы туралы диплом алған. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының үлкен бөлігін гимназия мен прогимназиялардың, медициналық училищелер мен курстардың, мұғалімдер даярлайтын семинариялардың түлектері құрды. Интеллигенция тарихын зерттеуші маман профессор В. К. Григорьевтің есебі бойынша, бұл топтағы ұлттық интеллигенцияның саны 700 шамасында. Бұл топтың қатарында Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Елдес Омаров, Мырзағазы Есболов, Телжан Шонанов, Сейдәзім Қадырбаев, Жұмағали Тілеулин, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Омар Қарашев, Сағындық Досжанов, Отыншы Әлжанов сияқты және басқа көптеген белгілі қайраткерлер болды.

1905 жыл қазақ азаттық қозғалысының өрлеу, жаңа сапаға көтерілу кезеңін бастай берді, ал саяси күрес болса ең алдымен патшаға, орталық билікке петиция жазып тапсыру түрінде көрінді. Орал және Торғай облыстары қазақтары жазған петицияға 44 адам, ал белгілі Қоянды жәрмеңкесінде өмірге келген Қарқаралы петициясына 14,5 мың адам қол қойған еді. Орал және Торғай облыстары қазақтары жолдаған петиция қазақ тілінде жазылып, 1905 жылы Орал қаласындағы К. М. Тухватуллин баспасында жарық көрген. Екі бөлімнен тұратын бұл құжатта қазақ елінің дін және жер мәселелеріне байланысы талаптары жан-жақты және дәл баяндалған. Ал сол жылы Семей облысы Қарқаралы уезіндегі Қоянды жәрмеңкесінде 14500 (екінші деректе-12767) адам қол қойған 11 тармақтан тұратын Қарқаралы петициясында сол тұстағы қазақ елінің қоғамдық тұрмыстағы ең негізгі мұқтаждықтарын толық қамтыды деп айтуға әбден болады. Онда жергілікті басқару, сот, халыққа білім беру істеріне қазақ елінің мүддесіне сәйкес өзгерістер енгізу, ұждан бостандығы, дін тұту еркіндігі, цензурасыз газет шығару және баспахана ашуға рұқсат беру, күні өткен Дала Ережесін жаңа уақытқа сай заңмен ауыстыру, қазақ еліне жоғарғы заң шығарушы орындарға өз депутаттарын сайлауға мүрсат беру және басқа сол сияқты аса маңызды мәселелер көтерілді. Петицияның ең маңызды мәселе - жер мәселесін айналып өтпегендігі түсінікті.

Қарқаралы петициясын дайындауда Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Ж. Ақбаев және басқа сол кезеңдегі беленді қазақ

зиялылары жетекшілік рөл атқарған. Сондай-ақ бұл іске дін қызметкерлері де өз үлесін қосқан және олардың ықпалы аз болмаған. Революциялық өрлеу барысында өмірге келіп, тек метрополия тұрғындарына ғана емес, сонымен бірге ұлттық аймақтарға да үлкен ықпалы болған құжаттардың бірі 1905 жылғы 17 қазанда жарық көрген манифест болды. «Бостандық манифесі» атанған бұл құжатта жеке адамның құқығына қол сұқпау, ұждан бостандығы сияқты мызғымас принциптер негізінде халыққа азаматтық бостандықты сыйлау, кешіктірмей Думаға сайлау өткізу, оған сайлау құқығы болмаған әлеуметтік топтарды тарту жөнінде айтылған еді. Қазақ зиялылары бұл құжатты халықтың саяси белсенділігін арттыру, саяси сауатын көтеру үшін пайдалануға тырысты. Манифест жарық көрген бетте қазақ тіліне аударылып вице-губернатордың қолдауымен Ақмола баспаханасында көбейтіліп, бүкіл қазақ даласына таратылады.

1905 жылғы оқиғаларға қазақ зиялыларының белсенді түрде араласуы отаршыл әкімшілік тарапынан ескерусіз қалмаған. Үкімет орындары бірден жазалауға көшпегенімен, өз нысанасына іліккен қазақ оқығандарын қырына алуды ұмытқан жоқ және оны Ә. Бөкейхановтан бастайды. Оған алдымен Семей қаласына келуге тыйым салынды. Ал 1906 жылғы 8 қаңтарда Керекуден Семейге облыстық съезге қатынасуға жолға шыққан оны Ямышевск поселкесінде ұстап, абақтыға жабады.

2. Ресейдегі азаттық қозғалыстың өрлеу барысында қазақ қоғамына да жеткен үлкен тарихи жаңалықтың бірі 1905 жылы 6 тамыздағы Мемлекеттік Дума жөніндегі патша манифесті қазақ еліне де депутат сайлау құқығын берді. Сонымен, бірінші Мемлекеттік дума жұмысына қазақ елінің атынан үш депутат қатынасты. Олар Орал облысынан – А.Қалменев, Торғай облысынан – А.Бірімжанов және Семей облысынан - Ә.Бөкейханов болатын. Бірінші Дума таратылған кезде Жетісу және Сырдария облыстарында сайлау әлі өтіп үлгермегендіктен, бұл облыстардан депутаттар анықталмаған күйінде қалды.

Қазақ депутаттары Дума жұмысына мұсылман депутаттары фракциясы құрамында қатынасты. Бұл фракцияның заң жобасы ретінде дайындаған ең басты құжаты аграрлық мәселеге байланысты еді, Мұсылмандар фракциясы аграрлық тұжырымдамасына мұсылмандар партиясының бағдарламасын ала отырып, біріншіден, жерді облыстық меншікке айналдырып, сол арқылы облыс қарауындағы жерді оның тұрақты жұрты арасында бөлуді, екіншіден, жер үлесі көлемі оны игеруші егіншілер үшін ғана емес, сондай-ақ малшылар үшін де өсуін, үшіншіден, жер мәселесі шешілгенше сырттан келіп қоныс тебу біржола тоқтатылуын, төртіншіден, жеке мүшелері арасында бөліске салу үшін жер ауылдық қауым меншігіне берілуін талап етті. Думаның аграрлық комиссиясының назарына ұсынылған бұл құжатпен бір мезгілде Бірімжанов, Қалменев және басқа депутаттар тиісті үкімет орындарына қоныс аударушыларды жерге орналастыру комиссияларының қазақ

облыстарында жасап жатқан заңсыз әрекеттері жөнінде сұрау салады. Бар болғаны 72 күн жұмыс жасаған бұл Дума, 9 шілде күні үкімет шешімімен таратылды. Нақ сол күннің кешінде Думадағы оппозицияның 182 өкілі (кадеттер, трудовиктер, меньшевиктер) Выборгте (Финляндия) жиналып манифест дайындап, оған өздерінің қолдарын қойды. «Жаңа» халық өкілдері жиналысып шақырғанға» дейін салық төлеуден және әскери міндеткерлікті өтеуден бас тартуға шақырған бұл манифестке қол қоюшылардың арасында Ә. Бөкейханов та бар еді. Сол үшін ол келесі Думаға сайлану құқығынан айрылып қана қойған жоқ, сонымен бірге жауапқа тартылып, абақтыда отырып шығады. Өз жұмысын 1907 жылы 20 ақпанда бастаған екінші Думаға Қазақтардан бес депутат сайланды. Олар Орал облысынан заңгер Б. Қаратаев, Жетісу облысынан инженер М. Тынышбаев, Сырдария облысынан көпес Т. Алдабергенов, Астрахан губерниясынан заңгер Б. Құлманов және Семей облысынан Т. Нұрекенов. Бұл аталған кісілердің ішінде үшеуінің жоғары білімі болды. Ұстанған бағыты бойынша қазақ депутаттарының бәрі мұсылман депутаттар фракциясын қолдады. Екінші Дума депутаттарының құрамы жағынан да және күн тәртібіне қойылған мәселелерді талқылау жағынан да бірінші Думадан гөрі солшыл болып шыққан еді.

Солшыл депутаттардың үкіметтің аграрлық және отаршыл саясатын сынау мінбесіне айналған бұл Думаны да патша мен оның үкіметі 1907 жылғы 3 маусым күнгі шығарған заңымен таратып жіберді. Бұл құжат сонымен бірге, сайлау заңына түбегейлі өзгерістер енгізіп, Түркістан мен қазақ облыстарында тұратын қазақ, қырғыз, өзбек және басқа халықтарды сайлау құқығынан айырады.

3. Газеттің өмірге келуі А. Байтұрсыновпен бірге Ә. Бөкейханов және М. Дулатовтың ұлт-азаттық ой-пікірлерінен рухтанған еңбектерінің нәтижесі. Яғни, А. Байтұрсынов ғылыми және мәдени дәстүрі бар, қазақтың оқыған азаматтары шоғырланған Орынбор қаласына келіп орнығады. Өз ретінде отарлық езгіге қарсы қажырлы күрес жолына түскен прогресшіл татар интеллигенциясы да қазақ зиялыларына баспа ісінде қажет көмек көрсетуге мүдделілік танытады. Мәселен, ««Айқап»» журналын шығаруда Ганиев, Яушев сияқты татар зиялыларының қамқорлық ісі айтарлықтай үлкен еді. Сондықтан ХХ ғасырдың басында ұлт зиялысы А.Байтұрсынов қазақ даласына зәру мәселелерді көтеріп, қоғамдық ойға қозғау салып, бағыт-бағдар беретін газет шығаруды қажет деп тауып, ғасыр басында қазақ жұртының мұң-мұқтажын, әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени өмірінің мәселелеріне зиялы қауым назарын аудартқан «Қазақ» газетін шығаруға кіріседі.

1913-1918 жылдар аралығында «Қазақ» газеті іске асырған бұл қызмет негізінен мынадай екі бағытта жүрді. Біріншіден, бұл мезгілде ұлттық демократиялық интеллигенцияның алдында тұрған ең басты міндет отарлық езгіге қарсы ұлттық бостандық үшін күрестің бағыт-

бағдарын және күрес әдістерін айқындау болды. Екіншіден, саяси бостандыққа жету феодалдық тәртіптер мен қатынастарға, күні өткен салт-дәстүрге, қоғамдық мерездерге қарсы бітіспес күреспен бір мезгілде жүруге тиіс еді.

Қазақ зиялыларының бірінші дүниежүзілік соғыс және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тұсындағы қоғамдық-саяси қызметі арнайы зерттелген емес.

1916 жылғы патша үкіметінің маусым жарлығына қарсы халық наразылығының күшеюіне байланысты «Қазақ» газеті мен оның шығарушыларына деген қысым күшейе түсті. Өршіген халық наразылығының басында «Қазақ» газетін басқарушылары А. Байтұрсыновпен М. Дулатовтың тұрғанынан еш күмәні болмаған патша шенеуініктері олардың үйлерінде тінту жүргізген.

1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін газет алушылардың саны күрт өсіп, өзінің шарықтау шегіне жеткен. Газетке жазылушылар санының осынау дәрежеге көтерілуі, оған деген сұраныстың артуы Ахметтің қажырлы қызметімен байланысты. 1917 жылы 15 наурызда Орал уезінің Қарашығанақ қазақтары жиналыс өткізіп, онда оқырмандар қаулы қабылдаған.

«Қазақтың» баспаханасынан бір жылдай «Ұшқын», артынан «Еңбек туы», «Еңбекшіл қазақ», «Социалистік Қазақстан» ең соңында «Егемен Қазақстан» газеттері шығып тұрған. Патшалық Ресей үкіметі тұсында небір «тар жол, тайғақ кешуді» басынан өткізгеніне қарамастан үзіліссіз шығып тұрған газеттің біржолата жабылып қалуы билік басына большевиктердің келуімен байланысты болды. Омбы Атқару комитеті 1918 жылы 4 наурызда Орынбор Совдепіне «Алаш» партиясының ұйымы «Қазақ» газеті Кеңес үкіметіне қарсы, теріс пиғылдағы басылым болғандықтан жабылсын» деп шешім қабылдаған бұйрықты жеделхатын жіберген. «Қазақ» газеті өз ғұмырында 1913 жылдан бастап жабылғанға дейінгі уақыт ішінде 265 санын шығарып үлгерді.

ПЫСЫҚТАУ СҰРАҚТАРЫ:

1. I орыс революциясы кезінде қазақтар неге патша өкіметіне петициялар жазды?
2. Патша әкімшілігі қазақ зиялыларын қудалаудағы себебі неде?
3. «Қазақ» газетін қазақ зиялылары қандай жағдайда ашты?
4. Патша өкіметі Ресейдің мемлекеттік Думаларына қазақ даласынан өкілдер сайлануға неге тыйым салды?

§15. XX ғасырдың бас кезіндегі түрік-мұсылман қозғалысының азаттық күреске тигізген әсері

1. Сыр өңіріндегі азаттық күрестің түрік-мұсылмандық қозғалысқа тартылуы

2. Жетісудің жергілікті халықтарының азаттық күресі және түрік-мұсылман қозғалысы

1. Қазақстанның бүкілресейлік шаруашылық айналымына енуі оның сан-салалы өмірін түбірлі өзгерістерге әкеп соқтырды. Қоғамдық-экономикалық қатынастарға айтарлықтай жаңалықтар ене бастады. Патша өкіметі қазақ даласын, яғни, бүкіл Орталық Азияны тікелей аграрлық шикізат көзі мен өз тауарлаын өткізетін рынокқа жедел қарқынмен айналдыра бастады. Осы зымиян саясатқа қарамастан Ресейге Шығыстағы ұлт аймақтарының қосылуы оардың экономикалық және мәдени дамуын жылдамдатты және олардың капиталистік қатынастарының иіріміне түсуіне ықпал жасады.

Қазақ даласындағы халықтардың, соның ішінде Сырдария облысы тұрғындарының өмірінде, олардың Ресейге қосылу үрдісі аяқталған соң, айтарлықтай өзгерістер орын ала бастады. Бұл өзгерістер, атап айтқанда, бұл өңірге Орталық Ресейден қоныс аударушылардың лег-легімен келе бастауынан, егіншілік пен сауданың дамуынан, өнеркәсіп орындары мен теміржол құрылысының пайда болуынан, көшпелі қазақтардың отырықшылыққа көшу нышандарынан, қазақтар мен басқа да жергілікті халықтардың дәстүрлі шаруашылықтары мен әдет-ғұрыптарына жекелеген жаңалықтардың енуінен және тағы басқа да көріністерден анық көрінді. Дегенмен бұл уақыттары Ресей империясы өңірге толық орнығып алғаннан кейін оны мәдени-рухани жағынан отарлау шараларды жүзеге асырып, «Мұсылмандардың ым-жымын білдірмей, мүмкіндігінше көзін құрта беру керек», -деген құйтұрқы бағытты ұстанған патша өкіметі озбыр оташылдық саясатын бұрынғыдан да қарқынды жүргізді.

Отарлаушылардың мұсылмандардың мемлекеттік рухын қалайда жою ниетінде, олардан ұлттық санасын тұмшалап, дінінен, тілінен, дәстүр-салтынан айыру бағытындағы ұйымдастырылған шараларды іске асыруға ұмтылды. Алдымен мұсылман халықтарын түгелдей шоқындырып, орыстармен сіңістіріп жіберу мәселесіне шешуші мән берді. Патша өкіметі отарлау үрдісі барысында орыс-православиялық үстемдікке қарсы ислам дінінің қорғаныс-ұйытқылық, рухани-қарсылық ұйымдастырушы күш міндетін атқаратынын жақсы түсінді. Сондықтан да ислам дінінің мұсылман халықтарының өміріндегі ықпалын әлсіретіп, соңынан оны жоюға үлкен ынта қойды. 1868 жылы қазақтардың діни істері Орынбор мүфтилігі қарауынан шығарылып тасталғанда осы мақсат көзделі. Орыстандыру, шоқындыру ісі патша өкіметінің жер және оқу-ағарту саласындағы саясатымен де тығыз байланыстырылды. Осылайша империядағы мұсылман халықтары, соның ішінде қазақтар орталық саясат нәтижесінде жері мен елдігінен айырылып, мәдениеті мүшкіл халге түсті. Мұндай ауыр жағдай Ресей империясындағы бүкіл мұсылман халықтарының наразылығын тудырып, отарлауға қарсылығын күшейтті.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басына қарай пайда болған мұсылмандық қозғалыс патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарай жауап ретінде дүниеге келіп, бүкіл Ресей империясындағы ұлттық езгінің тауқыметін тартқан түрік тілдес мұсылман халықтарының саяси күштерін отаршылдыққа қарсы тұтас бір майданға біріктіру жолында қызмет жасады. Жалпаресейлік деңгейде өткен бұл қозғалыстың негізін түрікшіліктік және исламшылдық қорғанушылар идеологиясы атқарды. Осы тарихи кезеңде Ресей империясында жалпытүріктік азаттық идеясының күш алуына татар және башқұрт зиялылары зор үлес қосты. Өйткені орыстық отарлық езгіні ең алдымен басынан өткерген, сондықтанда онымен күресудің жолын терең меңгерген және осы бағытта біраз тәжірибе жинақтаған осы халықтардың өкілдері болып табылды. Исмаил Гаспринскийдің «Тарджиман», Фатих Каримовтың «Вақыт» газеттері, татар зиялылары ұйымдастырған баспаханалар, олар бастап берген жаңа әдістік (жәдидтік) оқыту белгілі дәрежеде жалпытүріктік азаттық идеясының қайта жаңғыруына қызмет жасады.

Мұсылманшылдық қозғалыстың дамуына әсер еткен негізгі себептердің бірі – патша өкіметінің мәдени-рухани жағынан отарлау саясаты болды. Яғни, патша өкіметі 1862 жылдан бастап ресми түрде қазақ халқын шоқындыру, со арқылы біртіндеп орыстандыру саясатын ашық жүргізе бастады. Осы жолда 1865 жылы қасиетті Синодтың ұйымдастыруымен «Православиелік миссионерлік қоғам» құрылады. Қазан қаласында 1869 жылы қоғамның I сиезі өтіп, оның жарғысы қабылданады. Онда «Православиелік миссионерлік қоғамның» алдына қойған басты мақсаты – Ресей империясындағы христиан емес халықтарды православиеге көшіру (шоқындыру) және шоқынғандар арасында христиан өмірінің салт-дәстүрлерін нығайта беру керектігі насихатталады. Құрылған күннен бастап өзінің миссионерлік саясатын пәрменді түрде жүргізген «Православиелік миссионерлік қоғам» 1894 жылға дейін империя көлемінде 200 мыңнан аса адамды шоқындырады.

Жаулап алынған бұратана халықтарды шоқындырумен қатар, патша өкіметі ғасырлар бойы қолданып келе жатқан араб алфавитін орыстың кириллицясына көшіру мәселесі ойластырылады. Бұны жүзеге асыру үшін көптеген миссионер ғалымдар жылдар бойы еңбек етіп, қазақтарды кириллицяға көшірудің дайындық жұмыстарына кіріседі. Жалпы түрік тілді халықтардың жазуын орыс алфавитіне көшіру туралы ережені 1906 жылы 31 наурызда өткен мәжілісте II Николай патшаның өзі қабылдатады. Алайда патша өкіметі сол уақыттағы Ресей империясында болып жатқан саяси-әлеуметтік қиыншылықтарға байланысты орыс алфавитін бірден жүзеге асыруды кейінге қалдырады. Оның есесіне олар бұратаналардың бойын біртіндеп үйрету үшін орыс алфавитін ресми құжаттар мен мектеп оқулықтарында қолданумен шектелу қажет деп табады. Сонымен қатар патша өкіметі «орыс-түзем» мектептері арқылы отарлауды жалғастырып, жастарды бірден орысша оқытып, оны ұлттық тарихтан айыра отырып, өздерінің отарлау аппараттарына қажетті

мамандар даярлау ісіне баса назар аударады. Отаршылдардың ерекше мән берген келесі мәселелерінің бірі баспасөз арқылы миссионерлік идеяны таратып, насихаттау үшін арнаулы зерттеу жинақтарын, газет, журналдар, аударма кітаптар шығарумен айналысты. Мәселен 1860-1917 жылдар арасында қазақ тілінде православие дінінің 72 кітабы аударылып, таратылған.

Патшалық Ресейдің мақсатын сезінген халық, соның ішінде қазақтар патша өкіметінің орыстандыру мен шоқындыру саясатына қарсы күреске аттанады. Яғни, Ресей империясы құрамындағы мұсылмандар ой-санасын еркіндік үшін күреске бағыттайды. Осындай жағдайда Ресей империясының отарлық саясатына қарсы ұлт-азаттық күресті бастайтын жаңа тұрпатты қоғамдық-саяси әрі әлеуметтік күш қажет болды. Мұндай күш – алғашында ана тілінде сауат ашып, өз ұлтының тарихы мен ұлттық ерекшеліктерін жете меңгерген, кейіннен орыс оқу орындарында білім алып, патшалық отарлау аппаратында қызмет жасаған, түрік халықтарының зиялылары еді. Міне осы кезеңнен бастап өздерін «жәдидттер» деп атаған жаңа идеологиялық мәдени-ағартушылық бағыттағы қозғалыс дүниеге келеді.

Жәдидшілердің ағартушылық реформалары қоғамдық өмірде өз орнын алған феодалдық тәртіп пен патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы бағытталды. Олар баспасөз беттерінде: «Біз мұсылман халықтарының өзінің завод, фабрикаларымен қатар дамыған оқу орындары болып, олардың ерікті, әрі өркениетті, болғанын қалаймыз»-деп басқа елдер секілді тәуелсіз өмір сүруін аңсаған. Ал патша өкіметі болса бұл идеяға қарсы шығып, «мұсылмандар еуропалық өркениетке тек орыстанып барып, жете алады»-деген пікірде болды. Жәдидшілер бұл пікірге қарсы шығып, ұлттық болмысын сақтай отырып, өркениетті елдер қатарына жете алатындығын дәлелдеуге тырысты. Яғни отарлық езгідегі түрік тілдес мұсылман халықтарының ерікті, өркениетті болуын, басқа азат халықтармен тең тұруын қалады және олардың қызметі үш бағыттан тұрған: жаңа оқу әдісіндегі жәдидтік мектептер ашу арқылы ұлттық рух пен сана-сезімді көтеру; дарынды, жігерлі жастарды шетелдерде оқыту, қайырымдылық қорларын құру және ұлттық басылымдар шығару арқылы мықты саяси партия құруға әзірлеу.

Жәдидшіл ілімнің негізін Маржан қаласында дүниеге келген Шаһабуддин Багауиддинұлы қалайды. Ол араб, парсы, түрік елдерінде болып, отанына қайтып келген соң жәдидтік бағыттағы Қазаннан «Ғалия» медресесін ашады. Ш.Маржанидің жолын ұстанған баспагер Каюм Насыри мен Исмағұл Гаспралы оны одан әрі дамытып, орыс езгісінен құтылу жолында бүкіл ислам әлеміндегі рухани тұтастықты пайдалана отырып, тарихи тұтастыққа қол жеткізу үшін күрес жүргізеді. Яғни, бүкіл түрік халықтарын оятуға, өткен тарихы арқылы өзін танытуға, ортақ мүдде жолында тұтас түрік қозғалысын ұйымдастыру жолында аянбай еңбек етеді. Әсіресе Исмағұл бек Гаспралы түрікшілдіктің басында тұрады. Оның жәдидтік ілімі қазақ даласында

мешіттерде дәріс берген шәкірттері арқылы тарады. Патшалық Ресейдің саяси, экономикалық, әлеуметтіке және мәдени-рухани отарлауына қарсы азаттық қозғалыстың татарлар арасында қалыптасуы заңды құбылысқа айналып, ерте отарланған татар ұлтының зиялылары жаңаша күрес бағытын қалыптастыруда зор рөл атқарды. Сондықтан да патша өкіметі татарлар мен қазақтарды араластырмауға барлық күшін салады. Әсіресе, татарлар барлық жерде қатаң бақылауға алынып, олардың емін-еркін жүріп тұруына, қазақ жеріне келуіне барлық кедергілер жасалды.

Сондай-ақ, ресейдің отарлық саясатына қарсы бағытталған азаттық қозғалыстың бастаушы ұлт зиялыларының түрікшілдік бағыт ұстануына ұлы түрік рухының өлмегендігі, ғасырлар қойнауынан бері қарай түрік халықтарымен бірге жасасып келе жатқан азаттық ойдың санада сақталып келе жатқандығы негіз қалады. Түрік халықтарының, оның ішінде қазақ халқының отарлық езгіге түсіп, күйзелген дәуірде олардың арасында бұрынғы азаттығы мен ұлы мемлекет болып тұрған кезеңді аңсау, ерлікті дәріптеу, өткенді мадақтау өріс алды. Жәдидтік мектептерге мамандар даярлауда Уфадағы, Орынбордағы және Қазандағы медреселер елеулі рөл атқарып, қазақ даласында екі бағыт арқылы – Орынбор және Түркістан өлкесі молдаларының мәдени-ағартушылық қызметімен таралды.

Соның ішінде Түркістан өлкесінің түрікшіл жәдидтері үлкен үлес қосты. Қазақ даласында мектептер ашқан татарлар қазақ балаларын патша өкіметіне қарсы тәрбиелеп отыр деген желеумен елден қуып, олардың қазақтардың арасына келуіне шек қояды. Бірақ патша әкімшілігі қазақ халқының ұлттық сана-сезімнің оянуын барынша тұншықтыруға тырысып, жәдидтік қозғалысқа қарсы күресте өзінің барлық күшін жұмылдырғанымен одан елеулі нәтиже шығара алмайды. Оның көрінісін XX ғасырдың бас кезінде қазақ даласында ашылған жәдидтік ұйымдардың қызметінен көруге болады. Мұндай ұйымдардың бірі «Жамиғати мағариф» (Ағарту қоғамы) еді. Аталған ұйымның бөлімшелері Қазақстанның бірнеше қалаларында, соның ішінде Перовскіде ашылып, жұмыс жасады. Ол мектептер мен медреселерде оқитын қазақ жастарына жәрдем беріп, әр түрлі кітаптар шығарып, оны таратқан. Түркістан өлкесіндегі түрікшілдік қозғалысының негізін қалауда Мүнәууар қари Абдурашидханов зор рөл атқарды.

Ол 1901 жылы Мұнаууар қари өз ауласында Ташкент махалласындағы алғашқы жәдидтік мектебін ашады. Жәдидтік білім алуды қолдамайтын орыстар бұл мектепке балалардың баруына барынша кедергі жасайды. 1908 жылы Мүнәууар қари Шухрат атты газет шығарып, Ресей империясындағы басқару жүйесін ұнатпайтындығын ашық білдіреді. Онда ол «Біздерді, мұсылмандарды, тұтқын шынжырынан азат ету үшін бір-ақ нәрсе қажет. Ол біздерді және балаларымызды ағарту». Сонымен қатар «Шухрат» газетінің қызметкерлері Мүнәууар қари басшылығымен темір жол жұмысшыларының комитеттерімен тығыз байланыс орнатып, патша

үкіметіне қарсы листовкалар мен ұрандар таратады. Осыған байланысты патша өкіметі газетті жабады. 1913 жылы ақпан айында молда Абдул-Мәлік-қожа Абдунабиевтің пәтерінде «панисламистердің» жиналысы өтіп, онда Ресейден азаттық алу үшін жүргізілетін күрес тәсілдерін талқыланады. Оған Мүнәууар қари да қатысады.

XX ғасырдың басында Мүнәууар қаридың әрекетін Абдулла Ауляни, Убайдолла Қожаев, Кәмилбек және Кәрімбек Нәрбековтер, Тасболат Нарботабеков және тағы басқа да жәдидтер қолдайды. Олар 1909 жылы тамызда Сырдария облысындағы материалдық және рухани көмекке мұқтаж мұсылмандарға қаржылай көмек көрсету мақсатында Ташкент қаласында «Көмек» мұсылмандар қоғамын құрып, сол жылы өз Жарғысын бекітеді. Жарғы бойынша қоғам Сырдария облысында өз бөлімшелерін ашады. Қоғамның құрылтайшыларына Ташқожа Тұяқбаев, Низан-Қары Молда Хусайнов, Мода Абдулла Авлянов, Мүнәууар қары Абдурашидханов, Баширулла және Асадулла Ходжаевтар кіреді.

Осы аталған жәдидшілердің бастамасымен XX ғасырдың басында Сырдария облысында жаңа әдісті мектептер көптеп ашыла бастайды. Олардың арасында Әулиеата қаласында «Шамсие» мектебі, Қазалы қаласында «Хусаинов» татар мектебі, Перовскі қаласында ашылған «Шаги Ахмет Валиуллинов» атты жаңа әдісті мектеп және тағы басқа мектептер мұсылмандардың балаларына білім берген. Ал жалпы Сырдария облысында білім берген жәдидшіл мектептердің санына келетін болсақ, 1914 жылға дейін 16 жаңа әдісті мектеп жұмыс істеп, онда 1650 шәкірт білім алған. Атап көрсетсек, Әулиеата қаласында 2 жаңа әдісті мектеп, Перовскіде 3 мектеп, Қазалы қаласында 3 мектеп, Шымкент қаласында 2 мектеп, Түркістан қаласында 1 жаңа әдісті мектеп болған. Орыс әкімшілігі жаңа әдістегі мектептердегі кез-келген кемшіліктерді сылтауратып, оны жауып тастап отырды. Кез келген ірі қоғамдық-саяси қозғалыс басшыларының әрқайсысы мүмкіншіліктеріне сай атқарған міндеттеріне байланысты қозғалыс тарихында алатын орны болатыны белгілі. Ресей империясындағы түрік тілдес мұсылман халықтарының азаттық қозғалысындағы саяси күштерін біріктіру мәселесін алғаш Ә.Ибрагимов (Рашид Қазы) еді. Ол отаршылдық тауқыметін тартып жатқан түрік тілдес мұсылман халықтарының талап тілектерін тұжырымдап алу үшін, әрі олардың саяси әрекеттерін бір ізге түсіру үшін алдымен жалпыресейлік деңгейде мұсылман съезін өткеру керек деп санап, өзінің бұл жайлы пікірлерін насихаттады.

Мұнан соң бұл істі жүзеге асыруға Ю.Акчура белсене кірісіп, 1905 жылдың көктемінде Петербург қаласында мұсылмандар мәжілісін өткеруді қолға алады. Осыған орай ол татар, қазақ, әзербайжан, өзбек, башқұрт секілді тағы басқа да түрік тілдес мұсылман халықтардың белсенді деген зиялы азаматтарына жеделхат жолдап, оларды Петербургте өтетін мұсылмандар мәжілісіне қатысуға шақырады. Түрік тілдес мұсылман халықтарының саяси күштерін біріктіруде Юсуф Акчураның бірінші орыс революциясы жылдары атқарған қызметін

М.Шоқай жоғары бағалап, ол жайлы 1935 жылы «Яш Түркістан» журналында былай деп жазғанды: «...ол кезде біздер бала болатынбыз. Ол кезде біздердің құлағымызға Ресей төңкерісінің күркіреген үні, сарыны ғана естілетін. Есейе келе алдыңғы буынның басып өткен жолдарымен таныс бола бастадық. Солардың арасында Юсуб бектің тұлғасы бізді айрықша қызықтыратын. Бұл күнде романтикалық болып көрінетін түрік ұғымын ол кездегі біз сияқты жастардың алдында Юсуб бектің тұлғасы тұрар еді». 1905 жылы 8 сәуірде Петербургте мұсылмандардың мәжілісі өтіп, жалпыресейлік мұсылмандар съезін тамыз айында Нижний-Новгород қаласында өткізу туралы шешім қабылдайды.

Съез жасау жөніндегі хабарлар жеделхаттар арқылы және Петербургке патшаға петиция тапсыруға келген мұсылман халықтарының өкілдері арқылы жер-жерлерге шақыртулар жіберілді. Оның арасында Қазалы уезінен келген қазақтарда болып, бұл делегацияның құрамында С.Лапин, И.Әбуов және М.Оразаев кіреді. 1905 жылы қазақ даласының барлық аймақтарында жазылған петициялардың мазмұнымен танысу олардың сол кезеңдегі қазақ қоғамының өмірлік мүддесінен туындаған жалпы демократиялық сипаттағы құжаттар екендігін, сондай-ақ бұл петициялар қазақ халқының ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы бағытталған азаттық қозғалысында ерекше көрініс болғанын көрсетеді. 1905 жылы 12 тамызда жалпыресейлік мұсылман съезіне Түркістаннан, соның ішінде Сырдария облысынан, Сібірден, қазақ даласынан, Қырымнан, Кавказдан жіберілген өкілдер жиналып, барлығы 150-ден астам адамдар қатысады. Съезге И.Гаспринский төрағалық етсе, оны Ә.Топчибашев ашып, былай дейді. «Уа дінге берік бауырлар! Осы күн мәңгі есімізден шықпас. Бұл күн бұдан соң да Ресей мұсылмандарының жыл сайынғы ұлттық мейрамдарының бірі болатынына шүбә келтірмеймін. Біз тегіміз, дініміз, тағдырымыз бір түрік балаларымыз». Ресей мұсылмандарының тұңғыш съезін сөз сөйлеп ашқан Әлимардан бек Топчибашев сол тарихи кезеңде түрік бірлігі идеясы мен исламшылдық аясында елдегі түрік тілдес мұсылман халықтарын біріктіріп, олардың азаттық қозғалысына тың серпін береді.

Бұл съезде Ресей мұсылмандарының азаттық қозғалысын бір арнаға түсіруді көздеген саяси партия құру жөнінде шешім қабылданады. Оның бағдарламасы мен жарғысын қабылдау келесі кезекті съезге қалдырылғанды. Ресей мұсылмандарының кезекті съезі 1906 жылы қаңтардың орта тұсында өтетіні туралы хабар қазақ зиялылары арасына да жеткізіледі. Қазақтар өздерінің өкілдерін Петербургте өтетін екінші жалпыресейлік мұсылман съезіне аттандыру үшін халық арасынан қаржы жинайды. Мәселен, Сырдария облысы әскери-губернаторына сол кезде келіп түскен мәліметтерге қарағанда Қазалы уезіндегі, сондай-ақ Әмудария бөлімшесіндегі қазақтар арасына Темір уезінен бір ишан келіп, Петербургте өтетін жалпыресейлік мұсылман съезіне баратын

өкілдер үшін жан-жақтан қаржы жинастырған. 1906 жылы қаңтардың 15-і мен 23-і аралығында Петербургте өткен екінші жалпыресейлік мұсылман съезіне Бөкей Ордасынан М.Ысмағұлов, Семейден З.Құлаев, Сырдария облысынан И.Әбуов пен М.Оразаев, С.Лапин қатысқан.

Түрік халықтарының өкілдерінен 100 делегат қатысқан съезд өте жасырын түрде өткізілген. Түрік-мұсылман қозғалысының келесі бір көтерілген сатысы Ресей империясының парламенті Мемлекеттік Думадағы Мұсылман фракциясының қызметінен көрінді. Бұл фракция империядағы түрік тілдес мұсылман халықтарының, соның ішінде қазақ халқының да ұлт-азаттық қозғалысының өршуіне елеулі рөл атқарды. Яғни, Мемлекеттік Думада мұсылман депутаттары бірлесіп жеке фракция құрып, 20 күн өмір сүргеніне қарамастан мұсылман халықтарының тағдырында терең із қалдырып, өз міндетін айқын түсініп, биіктен көріне білді.

II Мемлекеттік Дума жұмысы кезінде Мұсылман фракциясын қазақ халқы өзінің бірден-бір сүйеніші ретінде бағалап, өздерінің талап-тілектерін осы фракцияға жолдап жатты. Әсіресе Сырдария облысы қазақтарының жер мәселесіне байланысты тілектері жеделхат арқылы Мұсылман фракциясына жіберілді. Өйткені Сырдария облысында жер мәселесі өте күрделі жағдайға жетіп, тым шиеленісті жағдайда жүрді. Мәселен Сырдария облысының Шымкент уезінде қоныс аудару саясатына қарсы болған қазақтар мен орыс шаруалары арасында болған қақтығыстар 1906 жылы жиелеп кетеді. Осындай қақтығыстардың ең ірілерінің бірі Шерті елді мекенінде болды. Орыс шаруаларының іргелес қоныстануына байланысты егістік алқаптарын суғаруға деген мүмкіндігінен айырылған қазақтар ашық қақтығыстарға баруға мәжбүрленеді.

Қақтығысты доғару үшін Ташкенттен арнайы әскери бөлім жіберіледі. Қазақтар жергілікті әкімшілік орындарына барлық суғару жүйелерінің орыс шаруаларының қолында болуына өздерінің көңілі толмайтындықтарын білдіріп, орыс шаруаларын кері көшіріп әкету туралы талап қояды. Олар өздерінің талаптары орындалмайтын болса бұдан кейін де орыс шаруаларымен қақтығысын тоқтатпайтынын да танытты. Қазақтардың айтқандарынан қайтпайтынын сезген уез бпстығы «тәртіпсіздікті» ұйымдастырушылар ретінде Садық Малыбаев, Бектай Жалмұхамедов, Ата Байзақов секілді бірнеше қазақты үш ай абақтыға жабу туралы бұйрық беріп, Шерті ауылына күшейтілген күзет қойдырады. Шымкент уезі бастығының қазақтар мен орыс қоныс аударушыларының арасындағы қақтығысты доғару мақсатында жасаған мұндай әрекеттеріне қарамастан қазақтардың толқуы саябырсымай, онан әрі ушыға түсті. Егістік алқаптарын суғаратын арықтардың орыс қоныс аударушыларының қарамағында қалуын қолдамайдындықтарын танытқан қазақтар ауылға қойылған күзетшілерге шабуыл жасап, олардың бірнешеуін өлтіруге дейін барады. Осындай оқиғалардан кейін Шерті ауылына жіберілген полиция қызметкерлерінің өзі де қазақтар

тарапынан қысымшылық көрмейміз бе деп қорқатын болған. Сол кезеңде қазақтардың ашық толқуларға шығуына белгілі дәрежеде Хантау және Ноғай-Құрын болыстары басқарушыларының қатысы болған.

Мұның өзі патша өкіметінің қоныс аудару саясатына қарсы қазақтардың ашық әрекеттерге көшуінде қандай да бір ұйымдасушылық әрекеттер болғанын аңғартса керек. Қоныс аудару саясатының бет-пердесін ашып, әшкерлеуде Мұсылман фракциясының мүшелері парламент мінбесін де пайдаланады. Мысалы, Мұсылмандар фракциясының мүшесі Ф.Хан-Хойский Мемлекеттік Дума мәжілісінде сөйлеген сөзінде «Шет аймақтардағы халықтардың басына аштық пен қайыршылық төндірген қоныс аудару саясатының түпкі мақсаты мұсылман халықтарын орыстандыру болып табылады» деп ашық мәлімдеді. Алайда түрік мұсылмандары II Мемлекеттік Думадағы Мұсылман фракциясынан зор үміт күткенімен патша өкіметі Мемлекеттік Дума құрамындағы өзінің сенімін ақтамайтын, өзінің шеткері аймақтарда жүргізіп жатқан отаршылдық саясатына қарсы шығушылардың болғанын қаламай оны таратып жібереді.

II Мемлекеттік Думаға сайланған қазақтардың ішінде Сырдария облысынан Т.Алдабергенов бар еді. Бұдан кейінгі кезеңде III және IV Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясы мұсылман халықтарының мүддесін қорғауды көздеген бірден-бір ұйымына айналып, мұсылмандық қозғалыстың ұйытқы, бағыт беруші орталығы болды. Дума жұмысынан шеттетілген қазақ, өзбек және тағы басқа да мұсылман халықтарының зиялы азаматтары мұсылман фракциясы төңірегінде топтасып, оның жұмысының қарқынды жүруіне өз септіктерін тигізіп қалуға тырысты. III Дума жұмысы кезінде Б.Қаратев, С.Лапин, А.Жанталин, Е.Оразаев секілді тағы басқа да қазақ зиялылары мұсылман фракциясына қазақтарды жерге орналастыру жөнінде және мұсылмандардың діни істері мен мекемелері жайды заң жобаларын әзірлеп тапсырды. IV Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясы жанынан құрылған бюрода С.Мақсұтов, А.Салихов, Ш.Мұқамедиярлармен бірге С.Жантөрин, Ә.Бөкейханов және М.Шоқай белсенді қызмет етті. Қазақ зиялылары мұсылман фракциясының ұйымдастырған іс-шараларына қызу атсалысты. Алайда қазақ зиялыларының мұсылман фракциясымен тығыз байланыста болғанымен Түркістан мен қазақ даласында түрікшілдік идеясы тереңірек тарамды.

Сондықтан өлке халқына осы идеяны кеңінен тарату мақсатында Түркиядан көптеген түрік эмиссарлары келе бастайды. Бірақ өлкеге келген түрік азаматтары жергілікті полицияның қатаң бақылауына алынды. Тіпті 1913 жылы Балқанда соғыс қимылдары басталған кезде түріктер Ресейге тек ерекше жағдайда ғана кіргізілді. Осыған қарамастан Түркістанда тұратын түрік халықтары арасында патша үкіметіне қарсы үгіт-насихат жұмыстары күшейтіліп, Ресейдің Балқан соғысында

Түркияға қарсы соғысқан славян халықтарына көмек көрсеткенін айыптады. Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуына орай түрікшілдік қозғалысы күшейе түсіп, Осман империясына жанашырлық сезім ұлғаяды. Түркістандағы түрік халықтары Түркия тарапынан болатын көмекке сене отырып, оған рухани және материалдық жағынан көмек көрсетеді. Ресейдің соғыстағы сәтсіздіктері оған береді. 1914 жылы қазан айында Мүнәууар қари Мәлік қожаға соғыс майданында орыстар үлкен шығынға ұшырағанын және қалыптасқан жағдайға байланысты өзінің саяси күрестегі тәсілдерін өзгертіп астыртын қимыл-әрекетке көшетінін жеткізеді.

Себебі ол кезде тек Түркия ғана түрікшілдік қозғалыс орталығы бола алды деген түсінік қалыптасқан еді. Сондықтан да Түркияға материалдық көмек көрсетуді барлық түрік халықтары қолға алады. Мәселен, 1914 жылы 4 қазанда Түркістан аудандық күзет бөлімінің бастығына келіп түскен мәліметте Перовск қаласының түрікшіл мұсылмандарының құпия қоғамы Түркияның әскери қажеті үшін ақша жинап жатқандығы айтылады. Бұл құпия қоғам Орынбор мұсылмандары қоғамымен тығыз байланыста болған. Ал Орынбор қоғамы Балқан соғысы кезінде Түркияға зор көлемде көмек көрсетеді. Түрікшілдердің дәл осындай іс-әрекеттері туралы мәліметтерді М.Шоқайдың «Яш Түркістан» журналының 1933 жылғы 47 санында кездестіреміз. Онда Петербургтегі түрік студенттерінің Түркияға көмектесу мақсатында көптеген құпия жиналыстар өткізгендігі туралы, түрікстандық досы Өтеген Садықұлы екеуінің түрікстандықтар жинаған алтын ақшаны Түркия елшісі Тұрхан пашаға апарып бергендігі туралы жазылған.

Соғыс жылдарында шетелге кетуге мәжбүр болған Түркістан зиялылары Европа жұртшылығына түрік халықтарының өзін-өзі басқару құқығын мойындату жолында зор жұмыстар атқарады. Ж.Ақшора бастаған топ Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясымен байланысқа түсе отырып, Ресей түріктерінің жағдайын жан-жақты білген. IV Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясы Түркиядағы Ж.Ақшора мен Рашид қазыға ұлттық езгіде жатқан түрік халықтарының саяси-әлеуметтік өміріне қатысты мәліметтерді жасырын түрде жолдап отырған. Бұл мәліметтерді Ж.Ақшора жинастырып, көпшілік назарын өзіне аудару үшін 1915 жылы қарашада Швейцариядағы Лозанн қаласында Ресейдің билігіндегі орыс емес халықтардың конференциясын өткізуді ұйымдастырады. Лозанн конференциясында ол ресейдегі түрік халықтарының талап-тілектерін баяндай келе, империядағы орыс емес халықтардың өкілдерін отаршылдыққа қарсы бірлесе отырып күрсеуге шақырады.

Конференциядан соң Ж.Ақшора 1915 жылы 8 желтоқсанда Австрияның сыртқы істер министрі Форгачтың қабылдауында болып Ресей түріктерінің атынан бірнеше талаптардан тұратын мәлімдемесін тапсырады: «1. Бұқар мен Хиуа хандықтары мен Түркістан орыс үстемдігінен азат етілсін; 2. Қазақтардың әкімшілік-саяси тәуелсіздігі

қайтарылсын; Қазан және Қырым хандықтары қалпына келтірілсін, Қырым хандығы түрік сұлтанының қол астында болсын; Еділ өзені мен Каспий теңізі бейтарап өңір болып мойындалсын». Ж.Ақшора бастаған түрікшілердің мұндай талаптарды қоюының мәнісі – Ресей империясы соғыста жеңілген соң оның территориясы бөліске түседі. сол бөліс кезінде осы талаптар басшылыққа алынуы тиіс деген пікірге орай болса керек. Кейін осындай мазмұндағы мәлімдеме АҚШ президенті В.Вильсонға да тапсырылған. Түрікшілдік қозғалыстың тұтас түріктік сипат алумен бірге Мемлекеттік Думаның мұсылман фракциясы жанынан 1916 жылы мамыр айында мұсылмандық фракцияға көмек көрсетуді мақсат еткен ерекше кеңесетін Бюро құрылады. Бюро құрамына алғашқы кезде Сәлімгерей Жантөрин, Ахмедбек Салихов, Садриддин Мақсудов, Шәкір Мұқамедияров, Нажиб Құрбанғалиев, Зайнеддин Тайсетдинов, Әлихан Бөкейхан, Наганғали Бигембетов, Амин Расул-Заде, Сейіт-Гирей Алкин сияқты саяси қайраткерлер кіріп, оның төрағасына Тевкелев сайланады. Кейін бұл Бюроға Әлихан Бөкейханның ұсынысы бойынша М.Шоқай да қабылданады.

2. XX ғасыр басында қалыптасқан саяси жағдай Жетісу өлкесінде мекендеген жергілікті халықтың патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы наразылықтарының өршуіне алып келді. Ұлттық саяси мәселені шешу жолындағы қазақ және қырғыз ұлттық саяси элитасының бірлескен әрекеттері бірінші орыс революциясы тұсында және одан кейінгі кезеңде айқын көрініс берді. Мұндай әрекеттер көп жағдайда қазақтар мен қырғыздар іргелес орналасқан өңірлерде орын алды. 1905 жылдың көктемінен бастап Түркістан өлкесінің жергілікті халықтары орталық билік орындарына өздерінің петицияларын жолдай бастады. Жетісу облысына қарасты Лепсі уезінің қазақтары әзірлеген петицияға 1000 адам, ал Сырдария облысының Әулиеата уезі қазақтарының петициясына 50 адам қол қойған еді. Орталық билік орындарына қазақтардың петиция тапсыру әрекеті барлық елді-мекендерде орын алды.

Жетісу облысы қазақтары мен қырғыздарының атынан Министрлер комитетінің төрағасы, граф М.Ю.Виттеге жіберілген петицияны ұйымдастыруда белгілі қырғыз манабы Шабдан Жантаев белсенділік танытқандығына орай ол петицияны ғылыми әдебиеттерде Шабдан Жантаевтың петициясы деп те атайды. 11 тармақтан тұратын бұл петицияның алғашқы 6 тармағы дін мәселесіне арналды. Дін мәселесіне орай петицияда Түркістан өлкесі қырғыздары мен Жетісу облысы қазақтарына өз алдына бөлек діни басқарма (мүфтилік) ашылуы қажеттігі, мүфти мен имандардың имұсылмандар тарапынан сайлануы тиістігі, өңірдегі мұсылмандардың некесі мен отбасына қатысты істер Шарифат бойынша шешілуі керектігі, мұсылмандар білім алатын мектептер мен медреселердің мүфтилік қарамағында болуы орынды

екендігі, мүфтилікке вакуфтық иеліктің берілуі және оның земстволық салық есебінен қаржыландырылуы тиістігі аталып көрсетілді.

Петицияның 7-тармағында 1905 жылы 18-ақпандағы император жарлығына сәйкес заң жобаларын талқылау, оны қабылдайтын жиынға, яғни, Мемлекеттік думаға қазақтар мен қырғыздарға өз өкілдерін сайлауға тосқауыл қоймау керектігі талап етілді. Қазақ және қырғыз тілдеріндегі газет-журналдардың, кітаптардың шығарылуына рұқсат берілуі керектігі петицияның 8-тармағында көтеріліп, бұл мәселенің рухани дамудағы орны баса ескерілді. Өңірдегі қазақтар мен қырғыздардың жылжымайтын мүлік алуына және таңдаған мамандығы бойынша қызмет етуіне билік орындары тарапынан тосқауыл қойылуына наразылық петицияның 9-тармағында көтерілді. Осы тармақта қазақтар мен қырғыздарға бұл мәселе бойынша қойылатын шектеулердің алынып тасталуы талап етілді.

Петицияның 10-тармағында үкімет тарапынан ашылған оқу орындарында, атап айтқанда, гимназияларда білім алып жатқан қырғыз және қазақ жастарына христиандық ілім негіздері оқытылмай, оның орнына мұсылмандық ілімнен дәріс оқытылуы керектігі сұралды. Жер мәселесі петицияның соңғы 11-тармағында көтеріліп, орыс шаруаларының қоныс аударылуы доғарылуы керектігі талап етілді. Жетісу облысы қазақтары мен қырғыздарының петициясында дін мәселесінің бірінші кезекке қойылуы өлкедегі мұсылмандардың діни істерінің діни басқармаға қаратылмай, оның отаршылдық әкімшіліктің қарамағында болуына байланысты туындаған еді. Петицияда бүркемеленген орыстандыру саясатына, отарлық билік орындарының түрлі тәсілдер арқылы қазақтар мен қырғыздарды болыстық деңгейден жоғары лауазымға тартпауына және орыс шаруаларын қоныс аудару арқылы патша өкіметінің өңірдегі жергілікті халыққа жерсіз қалу қаупін төндіргендігіне қарсылық танытудың өзін ұлттық еркіндікке талпыныстың көрінісі ретінде бағалауға болады.

1905 жылғы 17 қазанда жарияланған патша манифестін де түркістандықтар зор ілтипатпен қарсы алды. Бұл манифесте сөз, баспасөз бостандығы жария етіліп, халыққа ұйымдарға бірігуге рұқсат етіліп, жақын арада Мемлекеттік думаның шақырылатындығы мәлімделінген болатын. Соған орай бұл манифест халық арасында «Бостандық манифесті» атанды. Осы манифестен соң Түркістан өлкесіндегі елді мекендерде қоғамдық ұйымдар да бой көтере бастады. Яғни, ұлттық езгідегі халықтарды азаттық қозғалыста жақындастыра түскен «Автономияшыл-федерацияшылдар одағының» құрылуы болды. Мерзімді татар басылымдары бұл ұйымның құрылуын ірі тарихи оқиға ретінде бағалады. «Үлфәт» газеті осы ұйымның ұйытқы болуымен Петербургте автономияшылдар съезі өткізілгенін, оған қатысқан 115 делегаттың ішінде түркі-мұсылман халықтарының 6 өкілі (екі әзірбайжан, үш татар, бір қазақ) болғанын да хабарлайды. Ал Екінші

бүкілресейлік мұсылман съезінде «Ресей мұсылмандары одағы» ұйымының 23 тармақтан тұратын жарғысы қабылданды.

Ресей империясындағы түркі-мұсылман халықтарының мүддесін қорғауды көздейтін бұл қоғамдық-саяси ұйымның жарғысында 16 қалада, оның ішінде Түркістан өлкесіндегі Перовскіде, Верныйда, Ташкентте, Ашхабадта ұйымның бөлімшелері ашылатындығы аталып көрсетілді. Бұл ұйымның бағдарламасын делегаттар жан-жақты талдай келе, оны тиянақтай түсу керек, сондықтан оны қабылдауды келесі съездің үлесін қалдырғанды орынды деп тапты. «Ресей мұсылмандары одағы» атты қоғамдық-саяси ұйымның бағдарламасын қабылдаған бүкілресейлік үшінші мұсылман съезі 1906 жылы 16-21 тамыз аралығында Нижний-Новгород қаласында бүкілресейлік үшінші мұсылман съезінде қабылданды. Вақыт» газетінің мәліметтеріне қарағанда, бүкілресейлік мұсылман съезіне қатысқан 800-ге жуық делегаттың қатарында Дала облыстары мен Түркістан өлкесінен келген өкілдер де болған.

Онда бұл жайлы былай делініп жазылған: «Жетісу облысындағы қазақтардан Ахметбек Қойбағаров, Пішпек қаласынан Ысқақ Дауылбаев, Токмақ қаласынан құрметті ұстаз Мұхаммедзәкір Уаһабаев, Семейден Жанпейіс Аллаоңғаров, Ақмола облысынан Шаһмардан Қосшығұлов, Қызылжардан Нияз Сүлейменов, Сырдария облысынан Нығмет Жапаров съезге өз қауымынан сайланғандар еді. Олардың сайлануы «Үлфәт» газетіндегі хабарландырулардан соң жүзеге асты». Съездің жұмысы барысында «Үлфәт», «Вақыт», «Йолдыз» секілді газеттердің редакциясына елдің түпкір-түпкірінен мұсылмандардың өтініштері білдірілген жеделхаттар келіп түскен. Сондай жеделхаттардың бірі «Вақыт» газеті редакциясына Жетісу облысы қазақтары мен қырғыздарының атынан жолданған-ды. Онда Халық ағарту министрі 1870 жылы бекіткен ереже мұсылман халықтарын ана тілінде білім алуын шектейтіндігі әрі білім беру ісін орыстандырумен ұштастыратындығы айтылып, бұл ережені өзгерту керектігі жөнінде өтініш білдірілген болатын. Жетісулықтардың бұл өтініші съез барысында «Вақыт» газетінің редакторы Ф. Каримов тарапынан оқылды.

Осыдан соң съезде оқу мәселесіне байланысты мұсылмандар үшін барлық жерде ана тілінде білім алатын мектептер ашылсын, олар үшін бірегей оқу бағдарламасы жасалсын, тез арада мұны ретке келтіру үшін мұсылман мұғалімдерінің съезі шақырылсын деген мазмұндағы қаулы қабылданды. Халық ағарту ісіне байланысты қабылданған қаулының талаптары «Ресей мұсылмандары одағы» ұйымының 72 тармақтан тұратын бағдарламасына да енгізілді. Съездің шешімімен қабылданған бағдарламада бұл қоғамдық-саяси ұйымның мақсаты саяси, әлеуметтік-экономикалық, діни және басқа да реформаларды жүзеге асыруда империядағы мұсылмандардың мүддесін қорғау екендігі аталып көрсетілді. Бағдарламаға сәйкес «Ресей мұсылмандары одағы» ұйымы да

кадеттер партиясы секілді конституциялық-монархия идеясын жақтап, мұсылмандардың ұлттық-мәдени автономия алуын көздейтін болды.

Съездің ұйғарымымен «Ресей мұсылмандары одағы» атты саяси партияның бағдарламасы мен жарғысын бекітіп, оның 15 мүшеден тұратын Орталық комитетке тағы да 5 мүшені Түркістан өлкесі мен Кавказ өңірінің мұсылмандары сайлап жіберулері тиіс болды. Түркістан өлкесінде өз бөлімшелерін ашуды көздеген «Ресей мұсылмандары одағы» ұйымы да құрыла салысымен кең қанат жая алмады. Патша өкіметі бұл ұйымды исламшылдық пен түрікшілдіктің ошағы, оның құрылуы мемлекеттегі тұрақтылыққа қауіп төндіреді деп есептеді.

1907 жылы патша өкіметі «Ресей мұсылмандары одағы» ұйымына қарсы шаралар ұйымдастырып жатқан кезде осы ұйымның жетекшілерінің бірі И. Гаспринский Ресей империясындағы мұсылмандардың Ресейге ізгилікте екенін, олардың арасында дұшпандық пиғылдың жоқтығын білдіруге тырысып баққан. Столыпіндік реакция жылдары губернаторлардың, соның ішінде Түркістан өлкесі генерал-губернаторының да Полиция департаментіне берген мәлімдемелерінде бұл қоғамдық-саяси ұйымның бөлімшелері өздеріне қарасты аумақта ашылмағандығы және оны ашуға жол бермейтіндіктері аталып көрсетілді.

Жандармдық басқарманың нұсқауы бойынша жалпыресейлік мұсылмандық қозғалысқа атсалысқандар да қуғындауға түсті. Жетісу облысы қазақтары мен қырғыздары атынан бүкілресейлік үшінші мұсылман съезіне қатысқан А.Қойбағаров пен Ы.Дауылбаевтың үстінен мемлекеттік тәртіпке қауіпті адамдар ретінде қылмыстық іс қозғалды. А.Қойбағаровты абақтыға жабу мақсатында оны 1910 жылы Пішпек қаласының Папановский деген мировой судьясына қастандық жасады деп айыптады. Ал, Ы.Дауылбаевтың іс-қимылдары қатаң бақылауға алынып, оны абақтыға отырғызуға себептер қарастырылды. Отарлық жағдайда өздерінің мүддесін қорғауға қызмет ететін қоғамдық-саяси ұйым құруға мүмкіндік берілмегеніне қарамастан түркістандық зиялы қауым өкілдері ендігі жерде түрлі үйірмелер құрып, соның жиналыстарында қалыптасқан саяси ахуалға байланысты әрекет етуге кірісті. Сол тұста қазақтар мен қырғыздардың қоғамдық-саяси өміріне өлкеде қайырымдылық көрсету мақсатында Верный, Пішпек, Әулиеата секілді тағы басқа қалаларда 1908 жылдары қалыптасып, бой көтерген «Гап» немесе «Машраб» деп аталатын мұсылмандық үйірмелер де өз ықпалын тигізді. Полиция департаментінің Түркістан аудандық күзет бөліміне тыңшылар арқылы келіп түскен мәліметтердің бірінде аталмыш үйірмелер жайлы былай делінген: «Жетісу, Ферғана және басқа да облыстарда «Гап», әрі «Машраб» деп аталатын үйірмелер бар.

Верныйда мұндай үйірмелер оннан астам. «Машрабқа» ұлтына, жасына, кәсібіне қарай кем дегенде 17-20 адам тартылады. Үйірме мүшелері апта сайын 20 тиыннан жарна төлейді. ... Әр жексенбіде үйірме мүшелері жиналып, үйірменің атқарар жұмыстарын

талқылайды». Патша үкіметі мұсылмандық үйірмелер жергілікті халықтар арасында орыс билігіне қарсы үгіт-насихат жүргізуде, өңірдегі қазақтар мен қырғыздардың толқуларына түрткі болуда деп, олардың қызметін тыңшылар арқылы бақылауға алды. Тыңшылардың жеткізуі арқылы Верныйдағы И. Нығматуллин, М. Нұрмұхамедов, М. Максумов, Р. Әбдірахманов, М. Мірахметов, К. Сәлімжанов, Ж. Махмутбеков деген адамдар кірген «Машраб» үйірмесінің жиынында патша өкіметінің жүргізіп отырған саясаты, әсіресе, Жетісуға орыс шаруаларының қоныс аударылуы, қазақтар мен қырғыздардың иелігінен орыс шаруаларына деп кесіліп алынып жатқан жер мәселесі және орыстандыру мен шоқындыру бағытындағы үкіметтік шаралардың барысы жиі талқыланатындығы жайлы билік орындары хабардар болды. Соған орай, үйірменің жетекшісі Ж.Нығматуллин жергілікті билік орнының шешімімен өкіметке қарсы әрекет жасауда деген айыппен тұтқындалып, абақтығы жабылды.

Верныйдағы жандарм бөлімшесі қаладағы тағы бір «Машраб» үйірмесіне тексеру жүргізіп, оның жетекшісі А. Мухамедшиннен үйірменің жұмысын доғартуды талап етеді. Әйтпесе, оған үйірме мүшелерінен заңсыз жарна жинаған деген айып тағылатындығын ескерткен болатын. «Машраб» үйірмелеріне билік орындарының бұлайша шүйлігуінің де өзіндік себебі бар еді. Өйткені, сол кезде билік орындарына тыңшылар арқылы «Машраб» үйірмелерінде патша өкіметінің орыс шаруаларын Түркістан өлкесіне қоныс аудару жайы, соның салдарынан жергілікті халықтың шұрайлы жерлерінен айырылып жатқандығы және оқу-ағарту саласындағы орыстандыру саясаты жиі талқыланатындығы мәлім болған еді. Сондай-ақ қазақ халқының жер мәселесіне байланысты мұң-мұқтажын қорғауда белсенділік танытып жүрген көрнекті қазақ қайраткері Б. Сыртановтың да А. Габдулвалиев жетекшілік ететін «Машраб» үйірмесімен байланысы барлығынан да жергілікті билік орындары тыңшылар арқылы хабардар тұғын.

«Машраб» үйірмелері арқылы қазақтар мен қырғыздар арасына Ресей империясындағы түркі-мұсылман халықтарының саяси күштерін біріктіру жолында, олардың мүддесін қорғайтын «Ресей мұсылмандары одағы» атты саяси партия құру жолында «Тәржіман» газетінің редакторы И.Гаспринскийдің, татар халқының көрнекті қайраткерлері Ю.Акчура мен Ә.Ибрагимовтың және әзербайжан халқының қайраткері Ә.Топчибашевтің ұйымдастырып жатқан іс-шаралары туралы мәліметтер кеңінен тарады. Мұндай мәліметтер алған өңірдің қазақтары мен қырғыздары жалпыресейлік мұсылмандық қозғалысқа тартыла бастады.

Бірінші орыс революциясының бастапқы кезінде Ресейдің орталық аудандарында өршіген шаруалар көтерілісін басу үшін патша өкіметі Орталық Азияда жер кесу жұмыстарын қауырт жүргізіп, ол жерлерге орыс шаруаларын шұғыл түрде қоныс аударта бастады. 1906 жылға қарай Жетісу облысына 40 мың адам, Сырдария облысына 27 мың,

Ферғана облысына 4 мың орыс шаруасы қоныстандырылды. Осыған байланысты жер мәселесіне байланысты толқулар Жетісу өлкесінде орын алып, ол жөнінде өлкелік билік орындарына жеткізіліп жатты. Жетісу облыстық әкімшілігінің жергілікті халықтың толқуларына тосқауыл қоюға деген талпынысына қарамастан «үкіметтік тәртіпке» қарсы бағытталған үгіт-насихат жұмыстары тиыла қоймады. Әскери министрлікке Түркістан өлкесінен келіп түскен мәлімдемелерге қарағанда Жаркент, Верный және Пішпек уездерінде қолға қару алып, билік орындарына ашық қарсылық көрсетуге үндеушілер саны күннен күнге арта түскен. Түркістан өлкесіне орыс шаруаларын қоныс аударуды доғару қажеттігін Мұсылман фракциясының мүшелері 1910 жылға дейін-ақ талап еткенін «Йолдыз» газетінде Х. Хасмамедовтың Мемлекеттік думада сөйлеген сөзінің жариялануы да аңғартады.

Онда Х. Хасмамедовтың Мұсылман фракциясы атынан сөз алып, Қоныс аудару басқармасының түркістандықтарды ата қонысынан айыру бағытында жүргізіп отырған саясатын әділетсіздік деп бағалағаны айтылған болатын. Екінші Мемлекеттік думаға депутат сайлау барысында да Жетісудағы қазақ және қырғыз халықтарының белсенді өкілдері ұйымшылдық танытып, думаға депутаттыққа көрнекті қазақ қайраткері М.Тынышбаевты сайлады. Патша өкіметі Түркістан өлкесіндегі қазақтар мен қырғыздардың «үкіметтік тәртіпке» қарсы әрекеттеріне тосқауыл қоюды 1907 жылы 3-маусымдағы патша жарлығынан кейін күшейте түсті.

Столыпиндік реакция кезінде жер кесу жұмыстарына қарсылық танытқан қазақ және қырғыз қауымдары қуғындалып, олардың жерін тартып алу ашық жүргізіле бастады. Столыпиндік реакция кезінде қуғын-сүргіннің күшейе түскендігіне қарамастан қазақ және қырғыз ұлттық саяси элитасы өкілдері арасындағы байланыс үзілмей, олардың бірлесе отаршылдық саясатқа қарсы әрекет етулері жалғаса берді. Оған 1910 жылы 21-қазанда қазақ және қырғыз ұлттық саяси элита өкілдерінің қатысуымен өткен Ұзынағаш съезі дәлел бола алады. Жетісу облысына қарасты қазақтар мен қырғыздардың өкілдері бас қосқан бұл съезд Верныйға таяу жердегі Ұзынағаш елді мекені маңында өтуіне байланысты жандармерия құжаттарында Ұзынағаш съезі деп аталады. Сондай-ақ ол құжаттарда съезді ұйымдастырушылар ретінде көрнекті қазақ қайраткерлері Барлыбек Сыртанов, әйгілі қазақ шешені, Верный уезіне қарасты Қалғұты болыстығының бұрынғы басқарушысы, прапорщик Ноғайбай Дәулетбақовтың, сол тұстағы қырғыздардың көшбасшысы ретінде танылған Шабдан Жантаев пен Дүр Сауранбаевтың есімдері аталады.

Съезд жасырын түрде ұйымдастырылып, Жетісу облысы әкімшілігінің орыс әскерлерінің Ұзынағаш түбінде қокандық әскерлерді жеңуіне 50 жыл толуына орай жасаған салтанатты іс-шарасы кезінде өткізілген. Бұл салтанатты жиынға қазақтар мен қырғыздардың танымал өкілдері шақырылған болатын. Салтанатты жиын аяқталған соң қазақ-

қырғыз қайраткерлері Ұзынағаш маңындағы үйдің бірінде жиналып, съезд өткізеді. Ұзынағаш съезіне қатысушылар патша өкіметінің отаршылдық саясатының қазақтар мен қырғыздарға тигізіп отырған ауыртпалықтарын айыптап, бірінші кезекте орыс шаруаларының өңірге қоныс аударылуын доғару жолдарын қарастыру керек деген ұйғарымға келеді.

Съезде Жетісу облысына орыс қоныс аударушыларын орналыстыруда және оларға деп жер кесуді доғарту туралы патшаға өтініш түсірту керектігін, ол үшін Петербургке арнайы делегация жіберу, оған кететінін шығынды жабу үшін әр болыстықтан ақша жинау және делегация мүшелері Бұқар әмірінен патшаның қабылдауына кіруге көмек көрсетуді сұрасын деген шешімдер қабылданады. Съезге қатысушылар Петербургке баратын делегация құрамына кімдердің енуі керек екендігі мәселесін де қарастырып, оның құрамы екі адамнан – Б.Сыртанов пен Д.Саурамбаевтан тұрсын деп шешеді. Бұл съездің өткізілуінен және онда қабылданған шешімдер жайлы билік орындары дер кезінде хабардар бола алмады. Съездің өткізілетіні туралы хабар билік орындарына жеткен жағдайда съезді ұйымдастыруға жол бермес еді.

Соған қарамастан Жетісу облысының әскери губернаторы қайткенде де қазақ және қырғыз ұлттық саяси элитасы өкілдерінің съезд шешімдерін орындау жолындағы әрекеттеріне тосқауыл қою жолын қарастырып, Қапал, Верный, Лепсі, Пішпек және Пржевальск уездерінің басшыларына өз уездерінде Б.Сыртанов пен Д.Саурамбаевтың Петербургке баруына деп ақша жинау ісімен айналысып жүргендігін, съездің шешімдерін болыстықтардағы қазақтар мен қырғыздар қауымының қалайша қабылдап жатқанын және съезге кімдердің қатысқандығын анықтауды тапсырды. Отарлық билік орындарының қазақ және қырғыз депутациясын Петербургке аттандырмауға бар күшін салды. Бұған қарамастан Жетісу облысындағы қазақ және қырғыз болыстықтары уездік басшылыққа білдірместен депутацияға арнап ақша жинау ісін жалғастыра берді.

Әрбір болыстықтан 200 сом көлемінде ақша жиналды. Осындай жиналған ақшаның көлемі облыс бойынша 5000 сом болған. Қазақ және қырғыз қауымдары арасында Ұзынағаш съезінің шешімдерін насихаттап, оның маңызын түсіндіруге әкімшілік орындарында тілмаштық қызмет атқарып жүрген ұлттық саяси элита өкілдері де атсалысты. Патша өкіметінің «Қара» деп аталатын бүркеншік есімдегі тыңшысының жандармеяға берген мәлімдемесінде Жетісу облысындағы қырғыздар мен қазақтардың саяси қозғалысына орта дәрежелі білім алып, әкімшілік орындарда төменгі дәрежеде қызмет атқарып жатқан Тымбай Серікбаев, Найзабек Тулин, Дүр Саурамбаев, Мәмбетәлі Мұраталин, Ибраһим Жайнақов, Ермұқамед Аблайханов секілді қазақ-қырғыз халқының зиялы қауым өкілдері жетекшілік етіп жүргенін атап көрсеткен.

Олардың бірінде Б.Сыртановтың Жетісу қазақтары мен қырғыздардың саяси өмірінің ұйтқысы болуымен қатар Ұзынағаш съезінің шешімдерінің насихаттау мақсатында Лепсі, Қапал, Пржевальск, Пішпек уездерін аралап, Пішпек қаласынан Петербургке аттанғандығы айтылады. Билік орындарының назарына ілігіп қалмаудың мақсатында Петербургқа Д.Сауранбаев араға біраз уақыт салып, Б.Сыртановтан кейін аттануы тиіс болды. Бірақ та көп ұзамай билік орындарына Д.Сауранбаевтың Петербургке жүргелі тұрғаны белгілі болып қалып, ол сапарға шықпай қалып қояды. Қазақ және қырғыз ұлттық саяси элитасы өкілдері патша өкіметінің отарлық саясатына бірлесе қарсылық көрсетудің жолдарын қарастыруда съезд өткерудің қиындықтарын да ескерді. Сондықтан да мұндай мәселелерді талқылауға ыңғайлы жағдайларды пайдалануға тырысты.

Мәселен, 1911 жылы маусымда бақилық болған әйгілі Н.Дәулетбақовқа Қордай өңірінде ас берілгенде оған келген қазақтар мен қырғыздардың бас көтерер азаматтары отарлық билік жағдайында жергілікті халықтың құқықтарын қорғау жолын талқылап, бұл істе бірлесе әрекет етуге уағдаласқан. Н.Дәулетбақовтың асына қатысқандардың ішінде Жетісу өңіріне кеңінен танымал мынадай қайраткерлер болған: Пішпек уезінің Тынай болыстығынан Д.Сауранбаев, Шабдан Жантаевтың ұлы Мокуш, Верный уезінің Шамалған болыстығынан М.Измайлов, Үлкен Алматы болыстығынан Б.Әшекеев, Қордай болыстығынан Е.Базаров, Бәйтік болыстығынан Ә.Байсалов, Шу болыстығынан Ә.Қозыбеков, Шығыс Қастек болыстығынан Ш.Құдайбергенов, Ботбай болыстығынан Ө.Танкин.

Мұндай бас қосулар кезінде Ұзынағаш съезінің шешімі бойынша Петербургке Жетісу қазақтары мен қырғыздарының атынан патшаға өтініш білдіру арқылы олардың жер мәселесінен туындаған мұңын жеткізуге талпынған Б.Сыртанов әрекетінің сәтсіздікпен аяқталуының себептері де талқыланып, ендігі жерде ресейлік өзге түркі-мұсылман халықтарымен бірлесе әрекет ету қажеттіктері де қарастырылған-ды.

Түркістан аудандық күзет бөліміне «Қара» деген бүркеншік есімді тыңшының жолдаған сондай бір мәліметінде былай делінген: «Жетісу облысының білімді, әрі құрметті қазақтары Б.Сыртановтың, И.Жайнақовтың, Е.Абылайхановтың және бірқатар тілмәштардың басшылығымен Жетісудың ғана емес, бүкіл Түркістан өлкесінің қазақтары мен қырғыздарын тығырықтан шығарамыз деп оларды басшылыққа қарсы қоюда. Орыс үкіметі тарапынан болатын көмектен күдерін үзген қазақтар Абылайханов пен тілмәш Жайнақов арқылы Түрік сұлтанымен және Бұхар әмірімен астыртын байланыс орнатуға көшті. Осыдан екі жыл бұрын Меккеден бір білімдар араб келіп, ол Сұлтан мен Әмір үкіметтерімен байланыс орнатудың жолдарын көрсетіп берді. Оның айтуынша, дұрыс байланыс орнатылған жағдайда Сұлтан мен Әмір үкіметінен Түркістан өлкесі мұсылмандары құқықтарының тапталмауын талап ететін көрінеді».

Осы мәліметтердегі айтылғандарды тексеру үшін жандармдық басқарма Б.Сыртановтан жауап алады. Ол өз жауабында араб діндарының Жетісу өңірінде ислам дінін уағыздаумен шектеліп, оның ешқандай да саясат істеріне араласпағанын, қазақтар мен қырғыздардың толқуларының астары жер мәселесімен және Түркістан мұсылмандарының діни басқармасы болмауымен байланысты екенін айтқан. Сондай-ақ, Б.Сыртановтан жауап алу барысында егер де Түркістан өлкесі мұсылмандарына мүфтилік ашылмайтын болса, Жетісу облысының қазақтары мен қырғыздары Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстары мен Ішкі Бөкей Ордасы қазақтарымен бірге Орынбор мүфтилігіне қосылуға ұмтылатындығын мәлімдеген.

Б.Сыртановтың мұндай жауабына қарамастан Түркістан өлкесіндегі отарлық билік орындары қазақтар мен қырғыздардың толқуының себептерін өңірде Түркия жансыздарының «панисламдық» идеологияны насихаттауымен байланыстырды. Өйткені, Балқан соғысы кезінде Түркиядағы «Иттихид вә тәрраки» ұйымы Түркістан мұсылмандары арасына эмиссарлар жіберіліп жатқандығын, олардың жергілікті халықты орыс үстемдігіне қарсы бас көтертуді мақсат тұтатындығы туралы хабарлар Полиция департаментіне жиі келіп түсетін. Сол кезде патшалық Ресейдің азиялық иелігіндегі түрік-мұсылман халықтары арасында түрікшілдік және исламшылдық бағытындағы үгіт-насихатты жүргізуді жастүріктердің жетекшілерінің бірі Әнуар паша жақтаған. Негізінде Түркістан өлкесі мұсылмандарына «Иттихид вә тәрраки» ұйымы ғана емес, Түркиядағы өзге де ұйымдар өз ықпалын тигізуге тырысқан еді. Сондай ұйымдардың бірі 1940 жылы Стамбулда құрылған «Тараф-ул-муслимин» (Мұсылмандарды өзара таныстыру) атты ұйым болатын. Бұл ұйым Түркияға эмиграцияға кеткен көрнекті татар қайраткері Ә.Ибрагимовтың жетекшілік етуімен құрылған-ды.

«Тараф-ул-муслимин» ұйымы Ресей империясындағы қазақ, қырғыз, өзбек, татар секілді түркі-мұсылман халықтарын азаттық қозғалыста бірлестіруді мақсат тұтып, өзінің басылымдарын Түркістан өлкесіне де таратты. Қазақтар мен қырғыздар өздерінің отаршылдық езгіден құтылуына сырттан бір көмек болса, Түркиядан болады деген сенімде болды. Себебі, қазақтар мен қырғыздардың көпшілігінің түсінде сол замандағы иісі түркілік қуатты мемлекеттердің қатарында Түркия саналды. Н.Зеланд қазақтардың саяси белсенділігінің даму деңгейі және ұстанған көзқарастары туралы: «Саяси мазмұндағы әңгімелері, негізінен, қай мемлекет күштірек деген төңіректе өрбиді, әрине, оларды мұсылмандық Шығыс, Түркия қызықтырады», - деп жазған болатын.

Түркияға деген қазақтар мен қырғыздар арасында өзіндік ілтипат болғанын 1911 жылы Шу өңіріне келген әйгілі қазақ әншісі, композитор Балуан Шолақтың түрік офицері формасын киіп жүруінен және Балқан түбегінде соғыс жүргізіп жатқан Түркияға қолдау танытуға жергілікті тұрғындарды шақыруынан да байқауға болады. Балқан соғысы кезінде Түркістан өлкесіндегі қазақтар мен қырғыздар арасында Түркияға

қолдау көрсетуді үндейтін манадай мазмұндағы үнпарақтар да тараған: «Мұсылмандар біздің өміріміздің тірегі Түркия екенін ескеріңіздер. Егер біз бұрынғыдай жалқаулыққа бой алдырып, нақтылы іске бармасақ, дініміз жоғалып, жауларымыздың тұтқынына айналамыз... Ақша жоғалса қайта табылады, ал дін жоғалса қайта табылмайды. Қараңыздар, орыстар Болгария мен Сербияға және Черногорияға көмегін аямай, дәрі-дәрмектерін жөнелтуде, тіпті ерікті қарулы жасақтарын аттандыруда. Мұндай істі неге біз де жүзеге асырмасқа. Патшаға ешнәрсе бермесек бермейік, бірақ мұсылман бауырларымызға көмек көрсетейік».

Верный уезіндегі ротмистр Железняков сол кездегі қазақтар мен қырғыздардың түріктерге іш тартатындығын мәлімдей отырып, Түркістан аудандық күзет бөліміне былай деп хабарлайды: «Манап Қарымбай Қанатқатиев Түркиядан хат алды. Ол хатта Қанатқатиевтан Түркиядағы орыс әскерлерінің жағдайы және мұсылмандардың қалай өмір сүріп жатқандығы сұралған. Сондай-ақ бұл хатта егер мұсылмандар түріктерге көмек көрсетін болса, онда түріктер соғысқа жеткен жағдайда Түркістан генерал-губернаторлығы аумағында жеке мұсылман мемлекетін құруға көмек көрсетенідігі айтылған. Хаттағы мұндай ұсынысқа орай Қанатқатиев болыс басқарушысы Б.Мағуевпен және тағы да басқалармен астыртын жиналыс өткізген. Жиналыста түріктер сұраған мәліметтерді беру және оларға қолдау көрсетуге шешім қабылданды».

Түркияға көмек көрсету мақсатында Верный уезінің қазақтары Түркия үшін деп 10 мың сом жинап, бұл іске ұйытқы болған Меккеден келген діндарларды полициядан тасалап баққан. Түркістан өлкесіне Түркиядан келген тыңшылар, үгіт-насихат жүргізушілер, Меккеден келген діндарлар Түркияны қолдауға, оған сенім артуға, жылу жинауға, Түркияның төңірегінде топтасуға шақырып жатты. Жетісулық қазақтар мен қырғыздар және басқа мұсылмандар оларға мол қаражат жинап беріп, аса құпия түрде келесі өңірге аттандырып салып отырған. Халық арасында «Шабдания» мектебі деп аталған, Ш.Жантаев салдырған мешіт жанында ашылған оқу орнында татар мұғалымдарымен бірге Орал облысына қарасты Темір уезіндегі Ембі болыстығының Нұртілеу Молдағазин деген қазағы да ұстаздық етіп, ондағы қырғыз балаларына жәдидше білім беру ісімен айналысқан.

Мұның өзі ХХ ғасыр басында екпін алған жәдидтік қозғалыс арнасына қазақтардың да тартылып, бұл қозғалыстың алдына қойған мақсатын жүзеге асыруға араласқанын айғақтайды. Ш.Жантаевтың жана оқу әдісіндегі оқу орнын ашуын Қапалда осындай «Мамания» мектебін ашқан Тұрысбек және Есенқұл Мамановтар халық арасындағы игілікті істің жарқын көрінісі деп бағалады. «Мамания» мектебінде көрнекті қазақ қайраткері Ғабдолғазиз Мұсағаплиев меңгеруші болып қызмет етті, әрі «Ислам тарихы» және «Түрік-татар тарихы» пәндерінен дәріс берді. Қазандағы Апанәев медресесінде және Каирдағы әл-Қаһир университетінде білім алған Ғ.Мұсағалиев «Айқап» журналының

тұрақты авторы болуымен қатар бұл журналды Жетісудағы қазақтар мен қырғыздар арасында насихаттаушы ретінде де танылды. Жалпы қорыта алғанда XX ғасырдың басында Жетісудың жергілікті халықтарының арасында саяси белсенділік арта түсіп, азаттық жолындағы күресін одан әрі күшейте беру қажеттігін тереңірек түсінді. Бұл күресті бастаған қазақ зиялыларының да қоғамдық-саяси қызметі де жанданып, өздерінің тәуелсіздік жолындағы рөлін жан-жақты түсінді.

Пысықтау сұрақтары:

1. Түрік-мұсылман қозғалысының негізін кімдер қалады?
2. Қазақтардың түрік-мұсылман қозғалысына қатысудағы мақсаты не?
3. Сырдария және Жетісуда қандай түрікшілдік ұйымдар жұмыс жасады?
4. Түрік-мұсылман қозғалысына қатысқан қандай қазақтарды білесіз?

§16. 1916 жылғы қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыс

1. I дүниежүзілік соғыстың басталуы және қазақ даласындағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске тигізген әсері

2. Сырдария облысындағы жергілікті халықтың 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі.

3. Жетісу өлкесіндегі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс

4. Арқадағы қазақтардың 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі

1. 1914 жылы басталған бірінші дүниежүзілік соғыс және оған Антанта одағының қатарында Россияның белсенді түрде қатысуы кезінде империяның боданы болған халықтардың, соның ішінде Қазақстанға да аса ауыр зардаптарын тигізді. Мәселен деректер бойынша соғыстың алғашқы үш жылында Түркістан өлкесінен 40 899 244 мың пұт мақта, 299 мың пұт сабын, 473 мың пұт балық, 300 мың пұт ет, 70 мың жылқы, 12 797 түйе, 3 109 мың пұт мақта майы, 13 441 киіз үй алынған. Соғыс жүріп жатқан жылдары майдан мұқтаждарын өтеуге байланысты елді тонау мен халықты қанау күшейе берді. Соғыс басталысымен әртүрлі салықтардың түрі мен мөлшері өсті. Яғни, қазақтардан майданға көп мөлшерде шикізат, азық-түлік, мал және басқа да материалдық заттар алынып, шаңырақтарға жаңа әскери салықтар енгізілді. Соғыс қажетіне жергілікті халықтан алынатын салық 3-4 есе көбейді және өлке еңбекшілеріне 10-ға жуық салығы енгізілді. Уақыт өткен сайын патша үкіметі қазақтардан алынатын салықтардың мөлшерін одан сайын көбейтіп отырған. Мәселен, Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысында 1914-1916 жылдар аралығында әр түтінге (үйге) салынатын салық мөлшері 3 сомнан 8 сомға дейін өсті.

Азық-түлік пен күнделікті тұтынатын заттардың бағасы 94 тиын болса, ол 1916 жылы 40 сомға дейін көтерілді. Әсіресе, Жетісудан 34

млн. сом мөлшерінде мал және мал өнімдері алынып, 1917 жылы шаңырақ салығы 100209 сомды құраған. Осының бәрі өлкедегі егістік жердің қысқаруына, ірі қара мал басының азаюына әкеп соққан.

Осылайша қазақ даласы мен Түркістан өлкесі бірінші дүниежүзілік соғыс тудырған қиыншылықтар салдарынан біртіндеп азық-түлік пен шикізатты, т.б. өнім түрлерін үкімет тарапынан күштеп тонайтын аймақтардың біріне айналды. Патша үкіметінің көзқарасы бойынша жергілікті тұрғындардың «артық» деп саналған азық-түлік қорларын мемлекет пайдасына «заңды түрде» алу үшін 1915 жылдан бастап азық-түлікті «тұтыну нормалары» дейтін енгізілді. Осы «нормаларға» сай үкімет органдары жүргізілген есеп бойынша Сырдария облысында байлар мен дәулетті шаруалар қолында 4.184 мың пұттан астам «басы артық» азық-түлік қоры бар деп ресми түрде анықталды. Ал іс жүзінде дәл сол жылы Сырдария облысының тұрғындары қалың бұқарасы үшін, ең алдымен көшпелі қазақ малшылары үшін 10.422 мың пұт, ал қала тұрғындарына 4.045 мың пұт астық жетіспеді. 1915 жылдың соңы мен 1916 жылдың басында бүкіл ел көлемінде, оның ішінде Түркістан мен Қазақстанда да күнделікті қажет заттар мен азық-түліктің жекелеген түрлеріне карточкалық жүйе енгізілді.

Осының бәрі бүкіл Ресей империясындағы саяси және әлеуметтік дағдарысты одан сайын күшейтіп, елдегі жалпы ұлттық дағдарысты шиеленістіре түсіп, аяғы Орталық Азияны, соның ішінде бүкіл қазақ даласының аудандарын қамтыған 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа ұласты.

Бұл көтерілістің басталуына Ресей патшасы II Николайдың 1916 жылғы 25 маусымдағы Орталық Азия, Қазақстан және Сібірдегі халықтардың 19 пен 43 жас аралығындағы «бұратана» ер азаматтарын майданның қара жұмысына (окоптар мен траншеялар қазуға, майданға жақын аудандарда жол салуға, ағаш кесуге, т.с.с.) шақыру туралы жарлығы болды. Патшаның жарлығы бойынша тыл жұмысына жалпы Қазақстан мен Орталық Азиядан 400 мың адам, оның ішінде қазақтар мекендеген барлық облыстардан 240 мыңдай адам алынуы тиісті болды. Бұл жоспар орындала калғанда сол кездегі 700 мыңнан астам қазақ қожалықтарының әрбір үшіншісі бір-бір жұмыс қолынан айырылар еді. Бір кезде осыншама еңбек қолдарын материалдық игілік өндіруден шеттету ұлттық шеңбердегі апатқа әкеп соғар еді.

Бүкіл Түркістан өлкесі бойынша майдан тылының қара жұмыстарына реквизициялануға 220 мың адам алынуға тиісті болды, олардың ішінде Сырдария облысынан 60 мың адам шақырылады деп белгіленді. Жергілікті халықтардың жекелеген әлеуметтік топтары өкілдері мен кейбір лауазым иелері майдан шебіндегі қара жұмыстарға алынбайтын болды. Тыл жұмыстарына шақырылудан босату шарттары туралы үкіметтік нұсқауда мынандай топтар өкілдері олардың қатарына жатқызылды: 1) болыстық, ауылдық және селолық басқару органдарында қызмет атқаратындар, 2) жергілікті халықтардан

(туземдіктерден) шыққан төменгі полицейлік шен иелері, 3) имамдар, молдалар мен мудористер, 4) мемлекеттік басқару жүйесінде кластық (жіктеулік) қызмет атқаратын жергілікті халық өкілдері, 5) дворяндар мен құрметті азаматтар құқын пайдаланатындар, т.с.с.

1916 жылғы көтеріліс кезінде қазақтар дәстүрлі хандық билікті жаңғыртты, патшалық Ресей үкіметінің басқару жүйесін жоюға ұмтылды. Хан сайлауда меритократиялық принцип сақталынды, яғни, хан сайланар кісінің ақсүйектілігі емес, жеке кісілік, қол бастаушылық қасиеттері ескерілді. «Санасында дәстүрлі билік туралы ұғым сақталған, таза көшпелілік дамыған аудандарда көтерілістің негізгі ұйымдастырушы күші ру басылары мен хандар болды». Көтерілісті басқару үшін қазақтар арасынан төрелер, әйгілі батырлар мен билердің ұрпақтары, ру басылары, бұрын болыс басқарғандар немесе болыс болып істеп жатқандар атқа қонды.

Мысалы, Торғай даласында Нияз бидің (қыпшақ ханы - Әбдіғаппар әмір), Иман батырдың (Амангелді сардар), Шақшақ Жәнібек батырдың (Арғын ханы – Оспан хан), Шұбыртпалы Ағыбайдың ұрпақтары қол бастаса, Жетісу жерінде де хан сайланғандардың, көтерілісті бастағандардың көпшілігі атақты би, болыстар, батыр, төрелердің ұрпақтары еді. Бастапқы кезде стихиялды түрде басталған қозғалыс бірте-бірте ұйымдасқан сипат алып, аяғы қарулы көтеріліске ұласады. Яғни бұл қозғалыс бүкіл қазақ даласына жайылып, патша өкіметінің әскери-отаршылдық және кең көлемде орыстандыру саясатына қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалысқа айналды. Дегенмен қазақтардың арасында көтеріліске деген көзқарас бір мәнде болған жоқ. Әсіресе қазақ зиялылары екіге бөлінді.

Мәселен, Тоқаш Бокин, Тұрар Рысқұлов, Сейітқали Меңдешов, Баймен Алманов сияқты тұлғалар патша жарлығына батыл қарсы шығып, халықты қарулы көтеріліске шақырса, ал қазақтың либералшыл-демократияшыл зиялылары Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Мыржақып Дулатов және басқалары халықты соғысқа Ресей жағында қатысқан жөн деп кеңес беріп, Ресейдей қуатты елдің зеңбірегіне қылышпен қарсы тұрудың зиянды екенін түсіндіріп жатты.

2. Сырдария облысында көтеріліс алғашқы рет Ходжент қаласындағы еңбекшілердің бой көрсетуімен 1916 жылы 4-і шілде күні басталды. Ходженттіктер «қандай сылтаулар болса да жұмысшыларды бермей, қажет болса, туған жерде өлу» деген ұрандар көтерді. Ходжентте басталған көтеріліс алдымен Түркістан өлкесінің Ферғана жазығына, одан кейін Жетісу облысына ауысты. Сырдария облысының орталығы Ташкент қаласында 1916 жылғы 11 шілдеде басталған көтеріліс, Ходженттегі сияқты қарулы көтеріліске ұласты. Мыңнан асатын халық Ташкенттегі полиция мекемесінің алдына келіп жиналып, тыл жұмысына адам алу туралы жарлыққа қарсы шығады. Ресми мәліметтер бойынша 18 шілдеге дейін көтеріліс Сырдария облысының 50-ден астам елді мекендерін камтыды.

Түркістан генерал-губернаторы 1916 жылғы 18-і шілдеде өлке «соғыс жағдайында» деп жариялауға межбүр болды. Әсіресе Ташкентке жақын Қауыншы және Тойтөбе деген қыстақтарда болған көтеріліс кезінде халық әскермен шайқасқа түседі. Бірақ жазалаушы әскер көтеріліске қатысқан халықтың көбісін қырып тастайды. Осы көтерілістерден кейін Ташкентте сот болып, Ташкент қаласы бойынша 20 адамды, Тойтөбеден 8 адамды дарға асу туралы үкім шығарылады. Осыған қарамастан наразылық бас көтерулер мен қарулы көтерілістер Қазалы, Черняев (Шымкент), Перовск уезінің көптеген ауыл-қыстақтарына тарады. Ақмешіт уезіндегі көтерілістен кейін 70 адам жазаға тартылады. Сол жылы қазанның 16-да Қазалы уезіндегі көтеріліске қатысқан қазақтар жазалаудан қашып, Ырғыз пен Торғай уезіндегі көтерілісшілерге қосылу үшін көшіп кеткен. Әулиеата уезі Сырдария облысындағы көтерілістің ең басты ошағына айналады.

25-ші тамызда Меркі бөлімшесіндегі көтеріліс шырқау шегіне жетіп, жазалаушы тұрақты әскер күштеріне соққы беруде арағыты болысының көтерілісшілерін басқарған Ақкөз деген ақсақал ерекше көзге тусті. Меркі ауданына халқына ықпал жасаған беделді адам болған ол алғашқылардың бірі болып өз болысы жігіттерінен көтерілісшілер жасағын ұйымдастырған. Оның жасағына біртіндеп басқа болыстардың да көтерілісшілері келіп қосылып, 1916 жылғы тамыз айының ортасында Ақкөз көтерілісшілер саны 13 мыңға жеткен. Ақкөз жазалаушы патша әскерлерімен қыркүйек айының соңына дейін күрес жүргізген. Жау қолына түскен Ақкөз өз серіктерімен Әулиеата түрмесіне жабылып, түрмеден 1917 жылғы ақпан революциясынан кейін босайды.

Жалпы алғанда 1916 жылғы Сырдария облысында болған көтеріліс қазақтарға қандай қайғы-қасірет әкелегенін 1921 жылғы 20 қаңтарда Әулиеата қаласында өткен кеңестік Түркістан автономиясын мекендеген қазақтардың аймақтық съезінде айтылған деректерден көруге болады. Іс жүзінде патша өкіметі белгілеген майданның қара жұмыстарына баруға тиісті жоспарланған 220 мың адамның 123 мыңы ғана алынды, ал көтерілістің жалауы биігірек желбіреген Әулиеата уезінің тыл жұмысына алынуға жоспарланған 22676 адамнан, өкімет құрығына екі мыңнан сәл астам ғана кісі ілінді.

Бүкіл Түркістан өлкесі бойынша әскери-далалық сот пен тергеуге үш мыңнан астам адам берілді, олардың 347-і өлім жазасына кесіліп, 168-і каторгалық жұмыстар атқаруға бұйырылды, ал 129 адам әртүрлі мерзімдерге сотталып, 228-і тузету лагеріне жіберілді. 1916 жылы шілде айында-ақ мұсылмандар, кадеттер мен трудовиктер фракциясының өкілдері болып табылатын Мемлекеттік Дума мүшелері Ішкі істер министрлігі мен Әскери министрлікке жарлықты жүзеге асыру шарттарын дереу анықтауды талап еткен болатын. Бірқатар депутаттардың сауалдарын талқыға салған Мемлекеттік Думаның мүшелері патша жарлығын жүзеге асырудың заңдылығы мен мүмкіндіктері және зардаптарын мәселе ретінде қарастырады.

1916 жылы тамыз айында Мемлекеттік Думаның депутаттары А.Ф.Керенский мен К.Б.Тевкелев өз фракцияларының тапсыруымен Түркістанға барады. Комиссияның құрамында мұсылман фракциясының бюро мүшелері М.Шоқай мен Ш.Мұхаммедияров та бар еді. Мемлекеттік Думадағы трудовиктер фракцияның жетекшісі А.Ф.Керенский қазақ даласында болып жатқан оқиғаларды орыс тарихының маскара беттері деп сипаттама береді.

Яғни, Мемлекеттік Думаның 1916 жылы 13 желтоқсандағы жабық мәжілісінде Түркістан өлкесінде болған оқиғалар талқыға түсіп, мәжілісте баяндама жасаған А.Ф.Керенский Түркістан өлкесінде 1916 жыл ойранын ұйымдастырған және бастан аяқ «бұл іске жауапкер тек патша өкіметі» деген тұжырым жасап, «кінәсіз ондаған мың адамды өлімге душар еткен» отарлық жүйені өзгертуді, Түркістанды басқаруда жергілікті халықпен санасатын жаңа тәртіп енгізуді күн тәртібіне қою керектігін ұсынған болатын. Белгілі қайраткердің бұл мәлімдемесі Түркістан өлкесіндегі отаршыл билік жүйесінің терең дағдарысқа ұшырағандығын Мемлекеттік Дума мінбесінен ашық мойындаудың өзі болатын. Керенскийдің көтеріліске шыққан түркістандықтарды Мемлекеттік Думада қорғап сөйлеуінде М.Шоқай ықпал етті.

3. 1916 жылы Жетісу жерінде көтерілісті бастағандардың көпшілігі атақты би, болыстар, батыр, төрелердің ұрпақтары еді. Олардың қатарында Алтынемелдегі 5 болыс ел хан көтерген Тезек төре Нұралыұлының баласы – Құдырхан Тезекөв, қазаққа танымал Ұлы жүздің Жаныс руының биі Әшекей Дайырбековтің ұлы – Бекболат Әшекеев, албан, суанға белгілі Саурық батырдың ұлы – Ұзақ Саурықов, албанның батыры Тазабек Пұсырмановтың ұрпақтары – Тезек Тазабеков, Әубәкір Солтанбек ұлы Тазабек немересі, Жақыпберді Тазабек немересі т.б. болды. Арғы тектері әйгілі Сәмен, Әлмес, Қасаболат, Қапсалаң батырлардан тарайтын, қазақ-қыпшаққа танымал Ботбайдың батырлары, әрі билері Діқанбай Қапсалаңов пен Тойшыбек Қасаболатовтың ұрпақтары, ағайындас туыстары Ботбайлар көтерілісін (Самсы көтерілісін) бастады.

1916 жылы Верный уезі қазақтарының Үшқоңыр мен Үлкен Сазда өткізілген съездерімен бір мезгілде Пржевальск уезінің қырғыздары Ақсу жайлауында съезд өткізеді. Шолпанбай, Кенгелді, Талқанбай секілді болыстар мен Сарбас би және басқа да құрметті қырғыздар, молдалар қатысқан съезде дүнген болысы Б.Магуевтің хаты оқылады. Б.Магуев майданға қайткенде де адам бермеуді сұрап, ал егер де талап тым күшейіп кетсе, жастарды көтеріліске дайындап шығаруды ұсынады.

1916 жылдың шілде-тамыз айларында қырғыз-қазақ бас қосқан кеңестердегі жоспарлар ішінара болса да жүзеге асқандығы байқалады. Верный уезі қазақтары көтерілісті бірінші болып бастап, орыс әскерлерімен қақтығыстарға барады. Патша үкіметі көтерілісті басуға 8750 адамнан тұратын 95 рота, 3900 қылыштан тұратын 24 жүздік, 16 зеңбірек пен 47 пулемет жіберді. Жазалаушы әскері мен оыс

шаруаларының жасаған ойраны Жетісу халқына бұрын болмаған қайғы-қасірет әкелді.

Қазақ пен қырғыздардың 94 ауылы бүліншілікке ұшырады, соның ішінде 5373 үй өртеліп, 1905 адам өлді 684-і жараланды, 1105 адам тұтқынға алынды. Көтерілістің басшыларының бірі Бекболат Әшекейұлы қыркүйектің 9-ы күні дарға асылады. Жетісу облысының жергілікті халқының төрттен бір бөлігі, яғни шамамен 300000 адам Қытай жеріне қуып тасталынды. М. Тынышбаевтың есебі бойынша, Жетісу облысына қарасты Алматы, Жаркент, Пішпек, Пржевал уездеріндегі болыс елде тұратын 47 мың 759 түтіннің 40 мың 250 түтіні Қытай асты.

1916 жылдың 1 қарашасындағы мағлұмат бойынша, орыс әскерілерінен барлығы 55 адам өліп, 41 адам жараланған, 70 адам із-түзсіз жоғалған, ал патша әкімшілігінің қызметкерлерінен 2 адам, әр түрлі сала қызметкерлерінен 12 адам, жалпы орыс тұрғындарынан 2025 адам өліп, 1163 адам хабарсыз жоғалып кеткен. Патша шенеуніктері тарапынан қолдау мен қорғауға ие болған орыс шаруалары қарулы топтар құрып, қазақ пен қырғызды аңша атып жатты. Қазақ-қырғыздың қанға боялуына ұлттық киімі де бәле боп жабысты, кең шапанын киіп, бөрігімен көрінген қазақ, қырғызды кінәлі мен, жоқ па деп қарап жатпай атып кету, өлтіріп тастау, тіпті бала-шағасымен қырып кету жиі орын алды. Тек қазақ пен қырғыз ғана емес, өлкедегі ұйғыр, дүнген сияқты басқа да мұсылмандар жендеттер қолынан қаза тауып жатты. Орыс отрядтары босқындар өтеді деген асулар мен өткелдерді торып, көзге түскендерді бауша түсірді. Ыстық көл, Шу, Жұмғал, Нарын, Көкарт, Қарқарада жазалаушы отрядтар қазақ-қырғызды аңша аңдуға кірісті. Соның кесірінен Шу, Кебен өзенінің маңы, Қарқара жайлауы көп уақыт иесіз қалды. Мұны пайдаланған орыс шаруалары бос қалған иесіз жерлерді басып ала бастады. Қазақ-қырғыздың 1916 жылғы көтерілісі жеңіліспен аяқталды деп жазады зерттеушілер. Рас, патша жендеттері бас көтерген қазақ-қырғызды атты, шапты, түрмеге салды, дарға да асты, бірақ тәуелсіздікке деген жергілікті халықтың ұлттық рухын жоя алмады.

4. Жетісудағы көтерілісшілер қозғалысы аяусыз басып-жаншылған кезде Торғай даласында ол күш алып, күннен-күнге өрістей түскен еді. Басшылығында Ә.Жанбосынов, О.Шолақов пен А.Иманов тұрған Торғай көтерілісі ең қажырлы және ұзаққа созылған, ең табанды және билік бір орталықтан жүргізіліп, ұйымдасқан көтеріліске айналды. Бұл Торғайдағы көтерілісінің ерекшелігі еді. Көтеріліс барлық уездерді: Торғай, Ырғыз, Ақтөбе, Қостанай уездерін қамтыды. Облыста көтеріліс қамтымаған ауыл немесе елді мекен болмады. Көтеріліске шыққан қазақтар екі топқа бөлінді. Тосым мен Шұбалаң болысындағы көтерілісшілерді Шолақ Оспанов, ал Қайдауыл, Аққұм, Қараторғай және Қарақоға болыстарындағы көтерілісшілерге Әбдіғаппар Жанбосынов жетекшілік жасады. Торғай облысындағы көтеріліске басқа аймақтың

көтерілісшілері қосылды және торғайлықтардың өздері Қостанай, Атбасар, Перовск, Ырғыз уездерінің көтерілісшілерімен байланыс орнатады. Торғай облысындағы көтеріліске қатысқан қазақтар патша әскерлерімен бірнеше рет шайқасқа түседі.

Солардың ішінде Татыр, Күйікқопа, Доғал, Торғай сияқты елді-мекендерде ірі шайқастар болып өтеді. Арқада болған 1916 жылы ұлт-азаттық көтерілістің негізгі ұйымдастырушы күші ақсақалдар мен рубасылары және олар сайлаған хандар болды. Көтерілісшілерді Кейкі Көкенбайұлы, Амангелді Иманұлы, Өмен Мұсабайұлы, Әлжан Қарабайұлы, Қостан Мақабайұлы, Ахмет Өтетілеуұлы, Тасмағанбет Бекұлы және тағы басқа да ержүрек батырлар басқарды. Егер 1916 жылы қыркүйекте көтерілісшілер саны – 20 мыңға жетсе, ал 26 қарашада – 50 мыңға жетті.

Көтеріліс басшылары сарбаздарын ондыққа, елулікке, жүздікке, мыңдыққа бөліп, жүйелі әрі тәртіпті әскери топтар құрады. Әрбір бөлімшенің басына тиісінше онбасы, елубасы, жүзбасы, мыңбасы қойылды. Арнайы мергендер бөлімшелері құрылып, оларға маңызды әскери тапсырмалар берілді. А.Иманов көтерілісшілердің сардарбасы болып сайланды, оның жанында әскери кеңес жұмыс істеді.

Азаттық үшін соғысқан көтерілісшілер жазалушылармен бірнеше шайқастар жүргізеді. Негізгі шайқастар – Татыр, Шошқалы қопа, Күйік қопа, Доғал–Үрпек, Ақшығын маңында болды.

Сарыарқадағы көтерілістердің ішіндегі келесі бір ерекше сипат алған аймағы–Ақмола жеріндегі бас көтерулер болды. Ақмола облысы қазақтарының көтерілісі өкімет әскерлеріне қарсы топтасқан, қатты қарулы қарсылық көрсеткен ошақтардың біріне айналды. Уезд қазақтары патшаның жарлығы шығысымен-ақ малдарын айдап, даланың түкпіріне көше бастайды. Әсіресе қазақтар мен орыс келімсектерінің арасындағы қатынас тым шиеленісіп кетеді. Қарулы қарсылық көрсету мақсатында Қоржынкөл көлінің маңына Ақмола уезінің 8 болысы Қорғалжын, Саналы, Жақсыкөң, Сарыөзен, Аққұм, Нұраның бір бөлігі және тағы басқа да болыстардың қазақтары топтасады. Кейін оларға Атбасар уезінің Оңтүстік-Шығыс бөлігіндегі 5 болыстың қазақтары қосылады.

Пысықтау сұрақтары:

1. Қазақтардың 1916 жылы ұлт-азаттық көтеріліске шығуына не себеп болды?
2. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістер қазақ даласының қандай аудандарын қамтыды?
3. Қазақтарды 1916 жылғы азаттық күреске бастап шыққан қандай көтеріліс басшыларын білесіз?
4. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс не себептен жеңіске жетпеді?

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей (под общ. ред. акад. М.К.Козыбаева). – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
- 2 Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства // ЗРГО. кн. 5. 1851;
- 3 Бларамберг И.Ф. Земли киргиз-кайсаков Малой Орды. - СПб., 1852.
- 4 Макшеев АП. Описание низовьев Сыр-Дарьи // МС. №9. 1856. С. 5-36.
- 5 Костенко Л. Обзор доступов к Хивинскому ханству // ТС. 1859. Т.82.
- 6 Игнатъев Н.П. От Айбугирского залива до Кунграда // ТС. 1860. Т.21.
- 7 Мейер Л. Киргизской степь Оренбургского ведомства: Материалы для география и статистики России. - Спб., 1865. – 288 с.
- 8 Галкин М.Н. Этнографические исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. – Спб., 1868. – 430 с.
- 9 Веселовский Н.И. Очерки историко-географических сведений о Хивинском ханстве до настоящего времени. - Спб., 1877. – 352 с.
- 10 Серета Н.А. Из истории волнений в Оренбургском крае // РМ. 1891. Кн.10. с.66-91.
- 11 Бутаков А.И. Наши первые шаги на Аральском море // ТВ. – 1892. – №.90.
- 12 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. - Алматы: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1985. Т.5. - 528 с.
- 13 Григорьев В. Русская политика в отношении к Средней Азии. Исторический очерк. - Спб., 1874.
- 14 Шеманский А.И. Боевые фронты государства и управление ими // ВС. - 1861. - №5. - С.10-31.
- 15 Макшеев А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – Спб.: Воен. типография, 1890. – 380 с.
- 16 Зыков С.П. Очерк об утверждении русского владычества на Аральском море и реке Сыр-Дарьи в 1847 по 1862 г. // МС. – 1862. - № 6. - С.17-38.
- 18 Северцов Н. Путешествие по Туркестанскому краю и исследования горной страны Тянь-Шаня // ТС. - 1873. - Т. 49. – С. 1-461.
- 19 Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-дарьинской области. Юридический быт. - Ташкент, 1889. Т.1. - 210 с.
- 20 Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. – Спб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. - Т.1. - 589 с.
- 21 Добросмыслов А.И. Тургайская область. - Оренбург, 1902.
- 22 Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. – Ташкент, 1912. – 472 с.

- 23 Письма Перовского к Н.В.Балкашину // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. - Оренбург. 1911. Вып. XXIII.
- 24 М.Г.Черняев в Средней Азии // ИВ. 1915. №6. с.841-872.
- 25 Водопьянов В. Оренбуржцы в Туркестане // Военно-исторический сборник. - 1915. - №2. - С.135-165.
- 26 Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания. 1865 г. ч. II. /Собрал полковник Серебренников А.Г. Из штаба Туркестанского военного округа. Ташкент, 1914.
- 27 Серебренников А.Г. Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края. – Ташкент: Тип. штаба Туркестанского военного округа, 1914. Т. VI. - 290 с.
- 28 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т.3. СПб., 1906. - 496 с.
- 29 Бунт в киргизской степи // ВС. 1871. №7. С.115-132.
- 30 Абаза К.К. Завоевание Туркестана. – СПб., 1902. – 270 с.
- 31 Собрание узаконений и распоряжений, издаваемое при Правительствующем Сенате 1863-1883 гг // ПСЗ. - СПб., 1885.
- 32 Досмұхамедұлы Х. Исатай-Махамбет. – Алматы: Өлке, 1991. - 256 б.
- 33 Асфендияров С.Д. История Казахстана с древнейших времен. Алматы: Казкрайиздат, 1935. Т.1. - 262 с.
- 34 Каратаев Б.Б. Обзор материалов из истории колонизации казахского края в связи с восстанием казахов Оренбургского края в 1869 году и начале 1870-х годов / Сост. Абенова Б.С. – Алматы: Нур-Принт, 2006. – 322 с.
- 35 Рязанов А.Ф. Прошлое Кзыл-Орды (Ак-Мечеть). Исторический очерк // Советская Киргизия, №5. 1925-с. 120-145.
- 36 Сафаров Г. Колониальная революция. (Опыт Туркестана).- Алматы: Жалын, 1996. - 272 с
- 37 Галузо П.Г. Туркестан - колония. - Москва: Наука и Просвещение, 1929. -164 с.
- 37 Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 годы XIX в. – Алматы: Каз. объединен. гос. издательство, 1947. – 390 с.
- 39 Вяткин М.П. Батыр Сырым. – М.Л., 1947. – 390 с.
- 40 Шахматов В.Ф. К вопросу о характере восстания 1869 г. в Тургайской и Уральской областях // Вестник АН КазССР. - 1953. - № 1. - С. 91-105.
- 41 Сүлейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане в последней четверти XIX – в начале XX века (1867-1907 гг.). – Алматы: Наука, 1963. – 378 с.
- 42 Халфин Н.А. Политика России в Средней Азии (1857-1868). - Москва: Восточная литература, 1960. - 272 с.
- 43 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана в конце XVIII и I половине XIX веков. - Алматы: изд. АН КазССР, 1960. - 296 с.

- 44 Толыбеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII-XIX веках. - Алматы: Наука, 1959. - 498 с.
- 45 Сапарғалиев Г.С. Карательная политика царизма в Казахстане (1915-1917 гг.). - Алматы: Наука, 1966. - 375с.
- 46 Сулейменов Б.С., Басин В.П. Казахстан в составе России в XVIII – нач. XX в. - Алматы: Наука, 1981. - 247 с.
- 47 Шалекенов У.Х. К вопросу о взаимоотношениях приаральских кочевых казахских племен с оседлыми и полуоседлыми народами Хорезма. – Москва: Наука, 1964. - 235 с.
- 48 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. -Алматы: Ататек, 1995. -256 б.
- 49 Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде. - Алматы: Атамұра, 1994.-240 б.
- 50 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
- 51 Мәшімбаев С.М. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. - Алматы: Санат, 1994. – 135 б.
- 52 Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII- нач XX вв. - Алматы: Білім, 1995. - 274 с.
- 53 Махаева А.Ш. Тойшыбек би және оның заманы. – Алматы: Баянжүрек, 2006. – 202 б.
- 54 Абдуалиев А.А. К проблеме характеристики политической деятельности Жанхожи Нурмухаммедова на примере казахско-хивинских взаимоотношений. // Вестник КазНУ. - Серия историческая. - 2006. - №1. - С.136-138.
- 55 Сайфулмаликова С.С. (Сейпілмәлікова С.) Өзберген Мұңайтпасұлы кім еді // Қазақ тарихы. 2006. №5. 52-57 бб.
- 56 Құрманалин С.Б. 1847-1858 жж. Есет Көтібарұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісі: Тарих ғыл. канд.дисс... –Алматы, 1999. - 173 б.
- 57 Айтпаев Б.С. А.Г.Серебренников мұрағаты – патшалық Ресейдің Түркістан өлкесін отарлау саясатының тарихи дерек көзі (1840-1870). – Алматы, Тарих ғыл. канд. дисс... авторефаты. – 25 б.
- 58 Мұқтар Ә.Қ. Азаттық таңы жолында (Қазақстанның батыс өңірі: XVIII ғасырдың екінші жартысы және XIX ғасырдың бірінші ширегі аралығындағы тарихи жағдайлар). – Алматы: Ғылым, 2001. – 258 б.
- 59 Ахметова Ұ.Т. Арынғазы Әбілғазыұлының қоғамдық-саяси қызметі (1786-1833 жж.). – Ақтөбе: А-Полиграфия, 2004. – 168 б.
- 60 Ахмет А. Қаратай хан. – Алматы: Арыс, 2007. – 176 б.
- 61 Асан Ж. Өзберген // Жұлдыз, 2004. №7. – 179-201 бб.
- 62 Әбдешев М. Батыс қазақтарының депутациясы // Айқын, 2006. №33. 23 ақпан.
- 63 Шамуратов Ж. Өзберген бий // Жеңіс байрағы, 2002. 15 ақпан.
- 64 Царская колонизация в Казахстане. /По материалам русской периодической печати XIX века. Сост. Ф.М. Оразаев.- Алматы: Рауан, 1995.-368 с.

65 Алдабергенов Қ.М. Ресейдің Қазақстандағы отарлау саясатының бағыттары мен нәтижелері (1860-1918 ж. Мерзімді материалдары бойынша).- Алматы: Рауан, 2000.- 285 б.

66 Материалы по истории Казахский ССР (1785-1825 гг). – Москва-Ленинград, 1940. Т.IV. – 543 с.

67 Сопленков С.В. «Златая стезя в Азию» или Российские планы XVII-середины XIX в. относительно сухопутной торговли с зарубежной Азией // Зарубежный Восток: вопросы истории торговли с Россией. Сборник статей. – Москва, 2000. с. 58-69.

68 Ерофеева И.В. Казахские ханы и ханские династии в XVIII-середины XIX вв // Культура и история Центральной Азии и Казахстана: Проблемы и перспективы исследования. Материалы к Летнему Университету по истории и культуре Центральной Азии и Казахстана. – Алматы, 1997. С.46-101.

69 Қасымбаев Ж. Государственные деятели казахских ханств в XVIII – первой четверти XIX вв. Хан Жанторе (1759-1809 гг.). – Алматы: Білім, 2001. Т.3. - 364 с.

70 Мадуанов С.М., Шалекенов М.У. История взаимоотношений народов Туркестана в XVIII-начале XX века. – Туркестан: Международный Казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави, 2000. - 436 с.

71 Султан Каратай // Тургайская областная ведомость. - Оренбург, 1894. - № 36.

72 Асылбеков М.Х., Шалекенов М.У., Ерофеева И.В. Қазақстан тарихы. (Көне заманнан бүгінге дейін): 5 томдық. – Алматы: Атамұра, 2002. - Т.3. – 786 б.

73 Құсайынұлы Қ. Қазақ шаруашылығы отаршылдық дәуірінде.- Алматы: Дәнекер, 2001.- 120 б.

74 Киняпин А.С. Блиев М.М. Дегаев В.В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России.- Москва: МГУ, 1984.-328 с.

75 Алдабек Н. Талқыға түскен Шынжаң.- Алматы: Қазақ университеті, 2003. -432 б.

76 Оренбургский губернатор Василий Алексеевич Перовский. - Оренбург: Оренбургское книжное издательство, 1999 – 336 с.

77 Записки о Бухарском ханстве (Отчеты П.И. Демезона и И.И. Виткевича). - Москва: Наука, 1983 – 149 с.

78 Михайлов М. Область Сибирских киргизов и Семипалатинск. - СПб., 1867. - 154 с.

79 Құрманалин С.Б. 1847-1858 жылдардағы Кіші жүздегі ұлт-азаттық көтеріліс және Қарағұл Қонақбайұлы // Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтының хабаршысы, 2006. №4. 5-13 бб.

80 Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. (1771-1867 гг.). /Сб. документов и материалов. (Сост. Ф.Н. Киреев, В.Я. Басин, Т.Ж.Шоинбаев, К.Ж. Жунисбаев, В.С. Мусаева). - Алматы: Наука, 1964. - 575 с.

81 Степняк. Материалы к истории султана Кенесары Касымова (воспоминания кара-киргиза Калигуллы Алибекова о последних днях Кенесары) // Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1995. – С.77-83.

82 Хан Кене. Қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрескен хан-батырлар туралы тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. – Алматы: Жалын, 1993. – 448 б.

83 Сайфулмаликова С.С. Царизмнің ХІХ ғасырдың 30-50 жылдарындағы Сыр бойымен іргелес өңірдегі әскери-саяси қимылдары және оның салдарлары. Тарих ғыл. канд. ... дисс. - Алматы, 1998. - 132 б.

84 Сайфулмаликова С.С. Әзберген Мұңайтпасұлының саяси және тарихи келбеті (Жаңа табылған мұрағат құжаттары негізінде) // Қазақстан мұрағаттары, 2006. №1 (21). - 112-118 б.

85 Алаш-Орда / Сборник документов. - Кзыл-Орда, 1929. -220 с.

86 Махаева А.Ш. Қазақ комитеттері: құрылуы мен қызметінің тарихы (наурыз 1917 – маусым 1918 жж). Т.ғ.к. ғылыми дәреж. алу үшін дайын. авторефераты. – Алматы, 1995. – 25 б.

87 Бөкейханов Ә. Таңдамалы (Избранное). /Бас. ред. Р.Нургалиев.- Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. - 478 б.

88 Қаһарлы 1916 жыл: (Құжаттар мен материалдар жинағы). – Алматы: Қазақстан, Т.2. 1998. – 247 б.

89 Нұрлыбеков К. Әулиеата уезіндегі көтерілістер // Қазақ тарихы, №4. 2005. 67-69 бб.

90 Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Документы и материалы. - Москва: Наука, 1960. – 510 с.

91 Галузо П.Г. Вооружение русских переселенцев в Средней Азии. – Ташкент: Изд. Ср. Аз. Комм. Ун-та имени В.И.Ленина, 1926. – 88 с.

92 Махай А.Ш. Жүсіп Ақшора // Жас Түркістан, №1. 1999. 7-12 бб.

93 «Қазақ» газеті // Бас ред: Р.Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б.

94 Шоқай М. Таңдамалы. Алматы: Қайнар, 1998. 511 б.

95 Рүстемов С. Мұсылмандық қозғалыс һәм қазақ қоғамы // Қазақ тарихы. № 4. 1996. 25-29 бб.

96 Цинчуп Р.А. Развитие политической жизни мусульманских народов Российской империи и деятельность мусульманской фракции в Государственной Думе России // Имперский строй в региональном измерении. - Москва: Мысль, 1993. - 377 с.

97 Абдурахимова Н.А. Из истории государственных учреждений дореволюционного Туркестана // Сб. научных трудов. - Ташкент: ТашГУ, Вып. 517. 1976. – 230 с.

98 Қойгелдиев М. Жетісудағы Ресей билігі (ХІХ ғ, - 1917 ж.). – Астана: Елорда, 2004. – 216 б.

99 Тынышбаев М. 16-шы жылғы көтерілістің себеп-салдары // Ақиқат. №7. 1996. 25-30 бб.

- 100 Кастельская З.Д. Из истории Туркестанского края. 1865-1917. – Москва: Наука, 1980. – 119 с.
- 101 Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
- 102 Материалы по истории политического строя Казахстана. /Сост. М.Г. Масаевич. Алматы: АН КазССР, Т.1. 1960. - 441 с.
- 103 Бартольд В.В. Туземцы и русская власть. Сочинение. – Москва: Наука, Т.2. 1963. - 358 с.
- 104 Турчанинов Н.В. Население Азиатской России. Азиатская Россия. - СПб., Т.1. 1914. - 360 с.
- 105 Махаева А.Ш. Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі). – Алматы: Ценные бумаги, 2007. – 357 б.
- 106 Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы // Құжаттар мен материалдар жинағы. Көп томдық. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. Т.8. – 181 б.
- 107 Кенесарыұлы А. Кенесары және Сыздық сұлтандар. – Алматы: Жалын, 1992. – 48 б.
- 108 Абдуалиев А.А. К проблеме характеристики политической деятельности Жанхожи Нурмухаммедова на примере Казахско-Хивинских взаимоотношений. // Вестник КазНУ. Серия историческая. №1. 2006. С.136-138.
- 109 Раджапов А.О. Оңтүстік Қазақстан қос революция тұсында. Тарих. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 1997. – 157 б.
- 110 Бәкібаева Г.Б. Оңтүстік Қазақстандағы әлеуметтік-саяси жағдай. Тарих. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 1998. – 127 б.
- 111 Байхожаев А.Ж. Сырдаринская военно-политическая линия в системе колониальной политики царизма в Северном Приаралье и Южном Казахстане (40-60 г. XIX в). Дисс. канд. ист. наук. - Алматы, 1999. - 164 с.
- 112 Алдабергенов Қ.М. Ресейдің Қазақстандағы отарлау саясатының бағыттары мен нәтижелері. (1860-1918 жж. мерзімді басылымдар материалдары бойынша). Тарих. ғыл. док. дисс. – Алматы, 2000. – 285 б.
- 113 Әбенев Д.Қ. XIX ғ. соңы – XX ғ. басында қазақ жеріне орыс шаруаларының қоныстануы және оның зардаптары. Тарих. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2000. – 135 б.
- 114 Шілдебай С.Қ. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – Алматы: Ғылым, 2002. – 214 б.
- 115 Жетпісбай Н.Ы. Жоламан Тіленшіұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс // Баһадүр батыр Бөкенбай (ғылыми мақалалар жинағы). Ақтөбе, 2011.
- 116 Әзіретбергенова Э.Ж. Сералы Лапин: өмірі, қоғамдық қызметі, шығармашылық мұрасы. Тарих. ғыл. канд. дисс. - Алматы, 2004. – 152 б.
- 117 Абдуали А.Б. Взаимоотношения Казахстана и Хивинского ханства во второй половине XVIII – 60-е годы XIX вв. Автореферат дисс. докт. ист. наук. Алматы, 2006. 50 с.

118 Ахметова Ж.Қ. Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің Түркістандық кезеңі (1917-1919 жж). Тарих. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2006. – 147 б.

119 Егембердиев М.Ш. Ресей имперясының Оңтүстік Қазақстандағы орыстандыру саясаты (XIX ғ. II ж – XX ғ. басы). Тарих. ғыл. канд. дисс. - Алматы, 2007. -134 б.

120 Аубакирова Х.А. Основные фонды Государственного архива Омской области РФ по истории выступления султанов Касыма и Саржана в 1824-1836 гг. //Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы, № 3-4, 2013, 10-14 бб.

121 Әубәкірова Х., Әбішева Ж. Сібір казачествосы және К.Қасымов қозғалысы, // Қазақстан мұрағаттары, 1 (29)/2014, 52-58 бб.

122 Омарбеков Т. «Зобалан»[®] немесе күштеп ұжымдастыруға 1929-31 жылдары болған халықтың наразылығы мен қарсылығы, Алматы, «Санат» баспасы, 1994, 270 б.

123 Алдажуманов К. «Крестьянское движение сопротивления», Алматы изд. Арыс-Казахстан, 1998, стр.66.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3-5
§1. Жайық өңіріндегі азаттық қозғалыс және Сырым Датұлы.	6-14
§2. Саржан сұлтан бастаған қазақтардың күресі	14-18
§3. Жоламан Тіленшіұлы бастаған азаттық қозғалыс	19-24
§4. Бөкей Ордасындағы қазақтардың көтерілісі	24-27
§5. Кенесары Қасымұлы бастаған қазақтардың азаттық қозғалысы	27-34
§6. Есет Көтібарұлы бастаған қазақтардың көтерілісі	34-38
§7. Сыр өңіріндегі қазақтардың азаттық күресі	38-41
§8. Хиуа хандығы мен Ресей империясына қарсы Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған Арал өңірі қазақтарының көтерілісі.	42-47
§9. Әзберген Мұңайтпасұлы және оның азаттық қозғалыстағы орны	47-50
§10. Жетісу өлкесіндегі азаттық күрес және Тойшыбек пен Байсейіт батырлар	51-53
§11. Патша өкіметінің реформаларына қарсы Кіші жүз қазақтарының 1869-1870 жылдардағы көтерілістері	54-59
§12. Азаттық қозғалыстағы Сыздық сұлтанның атқарған рөлі	59-62
§13. XIX ғасырдың 60-90 жылдардағы Оңтүстік Қазақстандағы азаттық күрес	62-64
§14. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының азаттық қозғалыстағы қызметі	64-69
§15. XX ғасырдың бас кезіндегі түрік-мұсылман қозғалысының азаттық күреске тигізген әсері	69-89
§16. 1916 жылғы қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыс	89-95
ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	96-102

Ө.Ж.Бекмағанбетов, Б.Б.Енсепов.

Теруге жіберілді
Пішімі
Баспа табағы 6,5 б.т.

Баспаға қол қойылды
Тапсырыс №
Таралымы 100 дана

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің баспасы
Астана қ., Жеңіс даңғылы, 62 а, 010011, тел. 39-39-17